

HISTORICKÁ MLUVNICE ČEŠTINY I

PRO KOMBINOVANÉ STUDIUM

FRANTIŠEK ČAJKA

2019

Obsah

Úvod.....	3
1. blok.....	4
1.1 Vznik češtiny	4
1.2 Charakteristické jazykové znaky západoslovanských nářečí v praslovanském období	6
2. blok.....	10
2.1 Vývoj češtiny – vývojové fáze, stádia a etapy.....	10
2.2 Základní charakteristika vývojových etap češtiny.....	12
2.3 Prameny k historickému vývoji češtiny.....	17
2.4 Soustava českých nářečí.....	17
Hláskosloví – výstavba stati.....	19
3. blok – Nejstarší české hláskové změny	20
3.1 Pračeská kontrakce (stahování).....	20
3.2 Denasalizace (vývoj nosovek, zánik nosovek).....	24
3.3 Zánik a vokalizace jerů.....	28
4. blok – Hláskové změny od počátku 11. století do konce 13. století.....	33
4.1 Změna $dz' > z'$	33
4.2 Pračeská (předhistorická) depalatalizace.....	37
4.3 Změna $g > \gamma > h$ (vznik h).....	40
4.4 Přehláska $'a > ě$	42
4.5 Vývoj slabičných likvid - změna slabikotvorného $ʃ > tu$ a změna $r' > r$	48
4.6 Staročeská asibilace $t' > c'$, $d' > dz'$ a $r' > ř$ (vznik ř).....	50
4.7 Vznik a vývoj pobočných slabik	53
5. blok – Hláskové změny 14. století	56
5.1 Přejetí f	56
5.2 Změna (diftongizace) $'ě > ie$	58
5.3 Přehláska $'u > i$	60
5.4 Přehláska $'o > ě$	63
5.5 Hlavní historická depalatalizace.....	65
5.6 Změna $ě > e$	67

5.7	Změna (diftongizace) <i>ó</i> > <i>uó</i> (resp. <i>o</i> > <i>uo</i>).....	69
5.8	Artikulační povaha staročeského <i>v</i> (<i>w</i>) a změna <i>w</i> > <i>v</i>	71
6.	blok – Hlásky v proudu řeči	73
6.1	Protetické (a hiátové) hlásky <i>j</i> , <i>v</i> , <i>h</i> a <i>ráz</i>	73
6.2	Další projevy změn v proudu řeči	76
6.3	Tzv. druhá historická depalatalizace	81
7.	blok – Hláskové změny od konce 14. století do konce 16. století I.	82
7.1	Změna <i>y</i> > <i>ej</i> (diftongizace <i>y</i> > <i>ej</i>).....	82
7.2	Změna <i>ú</i> > <i>ou</i> (diftongizace <i>ú</i> > <i>ou</i>).....	86
7.3	Vývoj vokálu <i>y</i> (změna <i>y</i> > <i>i</i> , resp. <i>ý</i> > <i>î</i>)	89
7.4	Změna <i>ie</i> > <i>í</i> (monoftongizace <i>ie</i> > <i>î</i>).....	91
7.5	Změna <i>uó</i> > <i>ú</i> (monoftongizace <i>uó</i> > <i>û</i>).....	93
8.	blok – Hláskové změny od konce 14. století do konce 16. století II.	96
8.1	Změna <i>é</i> > <i>í</i> (úžení <i>é</i> > <i>î</i>)	96
8.2	Změna <i>aj</i> > <i>ej</i>	100
8.3	Změna (monoftongizace) <i>ej</i> > <i>é</i> a <i>ou</i> > <i>ó</i>	103
	Tabulka – hláskové procesy a změny.....	106
	Zkratky a symboly.....	109

Úvod

Diachronní předmět s názvem *Historická mluvnice češtiny* se věnuje popisu hláskosloví, morfologie, lexikologie a syntaxe v období od počátku češtiny až do období nástupu tzv. nové češtiny). Výuka předmětu je realizována jako dvousemestrální. V prvním semestru je pozornost věnována zejména hláskosloví češtiny a popisu jeho změn (zejm. v období staré a střední češtiny), charakteristice starších vývojových fází češtiny, jednotlivých pravopisných systémů v uvedeném období, a dále také charakteristice historických mluvnice češtiny a seznámení s lexikografickým zpracováním staré češtiny. V druhém semestru jsou poté výklady směřovány k popisu morfologické roviny v období staré a střední češtiny. Součástí výkladu jsou i informace o stavu syntaxe a lexika (resp. slovtvorby) v daném období.

Předložená práce je věnována studentům prvního ročníku bakalářských studijních programů učitelství českého jazyka a literatury. Je zpracována formou studijní opory, přičemž je rozdělena do osmi základních, vzájemně propojených bloků.

Ve struktuře textové opory lze vymezit dvě části. První část je tvořena úvodními dvěma bloky, jejichž smyslem je uvést studující do zkoumané problematiky, kterou zároveň zařazují do nezbytného širšího tematického rámce a v neposlední řadě systemizují důležité poznatky věcného i terminologického charakteru. Rozsáhlejší druhá část je věnována v partiích výkladových i zpětnovazebních hláskoslovným procesům ve starších vývojových fázích češtiny.

Příručka je strukturací textu, textovými orientátory, formou a rozsahem výkladu, dokladového a zpětnovazebního materiálu (cvičeními) či odkazy na literaturu předmětu podřízena svému účelu – být využitelná jak při samostudiu, tak i při kontaktní výuce. Za zcela nezbytné je však nutno považovat další (paralelní) studium problematiky, a to zejména s oporou rozsáhlejších kompendií, zejm. mluvnice staré češtiny.

1. blok

1.1 Vznik češtiny

1.2 Charakteristické jazykové znaky západoslovanských nářečí v praslovanském období

1.1 Vznik češtiny

čeština je slovanský jazyk Český jazyk (čeština) náleží svým původem (genezí, geneticky) do **slovanské jazykové rodiny**, kde je součástí její **západoslovanské skupiny**.¹

základní rozdělení slovanských jazyků Tradiční trichotomické dělení (na tři části), které navrhl v roce 1820 ruský slavista A. Ch. Vostokov (1820), spočívá v rozdělení slovanských jazyků na tři skupiny:

- a) východní / východoslovanskou (ruština, běloruština, ukrajinština);
- b) západní / západoslovanskou s větví československou (čeština, slovenština), lužickou (horní a dolní lužická srbština) a lechickou (polština, kašubština, severní slovinština, polabština);
- c) jižní / jihoslovanskou s větví jihovýchodní (bulharština, makedonština) a jihozápadní (srbština, chorvatština, slovinština).² Do této skupiny bývá zařazována podle svého nářečního základu také staroslověnština (resp. církevní slovanština).

čeština je západoslovanský jazyk **Západoslovanskou skupinu** (západoslovanské jazyky) tvoří: čeština, slovenština, polština, horní a dolní lužická srbština, kašubština a severní slovinština a polabština.³

Spolu se slovenštinou pak čeština tvoří **československou větev** uvedené skupiny.

¹ K různým způsobům klasifikace slovanských jazyků souhrnně např. Večerka, R., *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha 2006, s. 86; Václav Blažek (2017): *KLASIFIKACE SLOVANSKÝCH JAZYKŮ*. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/KLASIFIKACE_SLOVANSKÝCH_JAZYKŮ (poslední přístup: 28. 1. 2019)

² Mezi východoslovanské jazyky jsou zařazovány také rusínština, event. i západní polesština, mezi jihoslovanské jazyky nověji konstituované je nutno zařadit bosenštinu (bosňáčtinu) a černohorštinu.

³ Kašubština představuje původně samostatný pás dialektů (nářečí) na jih od města Gdaňsk, v současnosti představuje nářečí polštiny. Severní slovinština – zaniklý jazyk, jímž se hovořilo do roku 1945 v několika obcích v Pomořanech. Polabština (drevjanština) – představovala jazyk starých Drevjanů, v novověku (až do poloviny 18. století) se jím hovořilo v několika obcích na Hannoversku.

čeština vznikla z praslovanštiny

Čeština vznikla v rámci západoslovanské skupiny rodících se slovanských jazyků ze západoslovanských nářečí praslovanštiny. Její vydělení ze společného jazykového základu – **praslovanštiny** (zkratka psl.) – lze klást s největší pravděpodobností do období kolem **konce 10. století**. Množství jazykových změn, které zasáhly během vývoje praslovanštiny, resp. také její jazykové východisko – indoevropštinu, se projevují jako jazykové dědictví i v českém jazyce.⁴

indoevropšтина

Indoevropština, indoevropský prajazyk (zkratka ie. či ide.), představuje prehistorické východisko, prajazyk jazyků indoevropské jazykové rodiny. Indoevropské jazyky tvoří největší jazykovou rodinu světa, jejíž součástí jsou i slovanské jazyky, a tedy i čeština. Podoba ie. je výsledkem rekonstrukce. Předpokládá se, že rozpad ie. jednoty proběhl ve 3. tisíciletí př. n. l., či spíše ve 4. tisíciletí př. n. l.

praslovanšтина

Praslovanština představuje nejstarší slovanský jazyk (slovanský prajazyk), z něhož se vyvinuly všechny další slovanské jazyky včetně češtiny. Podoba tohoto jazyka je pro jeho faktickou písemnou nedoloženost výsledkem rekonstrukce.

Počátek vlastní praslovanštiny bývá kladen cca do poloviny 1. tisíciletí př. n. l. (někdy ovšem také až do poloviny 2. tisíciletí př. n. l.).

Chronologické vymezení vývoje praslovanštiny (podle A. Lamprechta⁵):

- 1) 500 př. n. l. – 400: **raná praslovanština** (období raně praslovanské, „pozdně baltoslovanské“)
- 2) 400 – 800: **klasická praslovanština** (klasické praslovanské období)
- 3) 800–1000 (ve východoslovanském prostoru do 1200): **pozdní praslovanština** (pozdně praslovanské období).

⁴ Tyto změny jsou předmětem výkladu disciplíny Základy slavistiky, a proto je ponecháváme stranou.

⁵ Lamprecht, A., *Praslovanština*. Praha 1987, s. 161–163.

- Baudiš, J., *Struktura jazyků indoevropských*. Praha 1932.
- Erhart, A., *Indoevropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie*. Praha 1982.
- Adolf Erhart (2017): INDOEVROPSKÉ JAZYKY. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/INDOEVROPSKÉ JAZYKY](https://www.czechency.org/slovník/INDOEVROPSKÉ_JAZYKY) (poslední přístup: 29. 1. 2019)
- Boček, V., *Praslovanština a jazykový kontakt*. Praha 2014.
- Horálek, K., *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha 1955.
- Hujer, O., *Úvod do dějin jazyka českého*. Praha 1946 (druhé vydání).
- Lamprecht, A., *Praslovanština*. Praha 1987. (dostupné online: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/103766>)
- Večerka, R., *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha 2006, s. 11–86.
- Radoslav Večerka (2017): PRASLOVANŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/PRASLOVANŠTINA> (poslední přístup: 28. 1. 2019)

1.2 Charakteristické jazykové znaky západoslovanských nářečí v praslovanském období

vydělování
západo-
slovanských
nářečí
z praslovan-
štiny

Základní projevy vydělování západoslovanských nářečí („západoslovanského kulturního dialektu“) v praslovanštině jsou tyto:

1. společný vývoj výsledků 2. a 3. palatalizace velár, tedy *ch* > *s'* (poloměkké *s*), které se dále změnilo v *š*: viz č. *veškery*, slov. *všetok* (východoslovanské a jihoslovanské jazyky tu zachovaly *s'*: srov. rus. *vesь*, stsl. *вѣсь*).
2. zachování původních (psl.) skupin **kv*, *gv*: viz **kvěť*, **gvězda*: č. *květ*, *hvězda*, pol. *kwiat*, *gwiazda* (východoslovanské a jihoslovanské jazyky zde mají *cv*, *dzv* > *zv*: rus. *cvet*, *zvezda*, stsl. *cvěť*, *dzvězda*).
3. skupina *sk*, *zg* před *ě* a *i* diftongického původu se změnila v jiho- a východoslovanských jazycích při druhé palatalizaci velár na *sc* (> *st'*),

(srov. např. stsl. dьska – na dьscě či na dьstě), resp. *zdz* (> *zd'*) (srov. např. dręzga ,les' - vь dręzd(z)ě).

V západoslovanských jazycích byly výsledky jako při palatalizaci první, tj. *šč* (> *št'*) (srov. např. stč. vojsko - u vojště, dska - na dště apod.) a *ždž* (> *žd'*) (srov. např. stč. miezha ,míza' - v mieždě).

4. neexistence tzv. *l'*-epentetického (vkladného), tj. výskyt měkkých (palatálních) retnic za spojení **bj, pj, mj, vj*: srov. č. *zem'a* > *země*, pol. *ziemia* (v jazycích východoslovanských a ve většině jihoslovanských jazyků vzniklo jako přechodová hláska mezi retnicí *b, p, m, v* a následujícím *j* právě *l'*-epentetické, srov.: rus. *ljubitь* – *ljublju*, *zemlja*, podobně i v srb. a chorv. *kupiti* - *kupljen*, *zemlja*).
5. za původní skupiny **tj* (a **kt/gt* před předními samohláskami) je *c*: *svíce*, slov. *svieca*, pol. *świeca* a za **dj* je v češtině a lužické srbštině *z*: č. *mez*, dol. luž. *mjaza*, resp. v polštině a slovenštině *dz*: (slov. *medza*, pol. *miedza*).
6. zachovává skupinu **dl/tl*: č. *vedl*, *pletl*, pol. *wiódł*, *plótl*, oproti pouhému *l* v jazycích jiho- a východoslovanských, srov. např. r. *provel*, chorv. *veo* (< *vel*).
7. stav ve tvaru aoristu sigmatického mladšího (sekundárního) tvořeného od souhláskových sloves 1. a 2. třídy, kde západoslovanské jazyky mají *-ech(ь)* (srov. stč. *vedech*, *pečech*), východoslovanské a jihoslovanské jazyky zde mají *-och(ь)* (srov. stsl. *vedochь*, *pečochь*).

starobylé
západo-
slovanské
znaky

Uvedené projevy představují starobylé západoslovanské diferenční znaky (znaky různosti) oproti jiho- a východoslovanským jazykům.

shody
severo-
slovanské

Shodné jazykové rysy **severoslovanské** - shody západoslovanských jazyků s jazyky východoslovanskými (obě skupiny se tak odlišily od jihoslovanských jazyků) – tvoří již v praslovanštině:

1. vývoj tzv. metateze likvid (tj. souhlásek *r, l*) ve skupinách *orT-*, *olT-* na počátku slova před souhláskou.

Pozn.: zápis T reflektuje jakýkoli konsonant.

V jihoslovanských jazycích došlo k metatezi (k přesmyku) likvidy a samohlásky a ke zdloužení samohlásky ($o > \bar{o} > a$): orT- > raT-, olT- > laT-, srov. např.: srb. a chorv. ramo, rasti, ravan, lakom, lakat, ladja atd. (stejný vývoj se projevuje i ve střední slovenštině).

V západo- a východoslovanských jazycích byla také provedena metateze likvid, zdloužení však proběhlo pouze u slov se slabikou s intonací raženou (tj. v akutu; u slov se slabikou s intonací taženou, tedy v cirkumflexu, ke zdloužení nedošlo): v č. a r. se vyskytuje v některých slovech raT-, laT- (rámě, lakomý), jinde je zase roT-, loT- (růsti ze staršího rósti, rovný, loket, loď, r. rovnyjъ, lokotъ).

Podobného původu je ten stav, kdy proti západo- a východoslovanské předponě roz- stojí jihoslovanská předpona raz-: srov. např. č. rozhřešit oproti stsl. razgrěšiti.

2. v koncovce -ьмь v Isg. o-kmenů (rabьмь) a v koncovce Isg. jo-kmenů (mожьмь). Jihoslovanské skupina měla na příslušných místech -омь (místo -ьмь) a -емь (místo -ьмь).
 3. v koncovce -ě (tzv. třetí jať, „jať tertium“) v Gsg. a N, Apl. ja-kmenů (dušě) a Apl. jo-kmenů (mоžě) oproti jihoslovanské koncovce -e, viz stsl. duše, mоže.
- Pozn.: Jať - v užitém kontextu název praslovanského (a dále pračeského a staročeského fonému) realizovaného nejspíše jako široké měkkící *a*, tedy: `ä.
4. v koncovce -a v Nsg. maskulina participia nt-ového (přezentního činného) (srov. č. veda) oproti jihoslovanskému -y (stsl. vedy).
 5. zvýšená frekvence prefixu (předpony) vy- (srov. stč. vybrati) oproti jihoslovanskému jъz- (srov. stsl. izbъrati, tedy *jъzъbъrati).

shoda –
čs. větev
a jihoslov.
jazyky

Shoda československé větve západoslovanské skupiny s jihoslovanskými jazyky:

1. ve vývoji tzv. metateze likvid (tj. souhlásek *r, l*) ve skupinách or, ol, er, el mezi souhláskami uprostřed slova (-TorT-, -TolT-, -TerT-, -TelT-).

Stav v češtině a slovenštině je shodný se stavem v jihoslovanských jazycích.

V uvedených jazycích došlo jednak k přesmyku likvidy a samohlásky, jednak ke zdĺoužení samohlásky ($o > \bar{o} > a$, $e > \bar{e} > \check{e}$), srov. např. stsl. břěgъ, mlěko, gradъ, glava, č. břeh, mléko, hrad, hlava (ze starého *bergъ, *melko, *gordъ, *golva).

V dalších západoslovanských jazycích jsou doloženy odlišné výsledky: např. v polštině a v lužické srbštině došlo pouze k metatezi (přesmyku) bez dĺoužení, srov. např. pol. brzeg, mleko, gród, głowa.

Ve východoslovenských jazycích je výsledkem tzv. plnohlasí: TorT > ToroT, TolT > ToloT, TerT > TereT, TelT > ToloT, srov. rus. bereg, moloko, gorod, golova.

Pozn.: zápis T reflektuje jakýkoli konsonant.

literatura

Horálek, K., *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha 1962, s. 54–63.

Lamprecht, A., *Praslovanština*. Praha 1987.

Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J., *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986, s. 25–29.

Petr, J., *Základy slavistiky*. Praha 1984, s. 32–49.

Trávníček, F., *Historická mluvnice československá*. Praha 1935, s. 10–21.

Večerka, R., *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc - Praha 2006, s. 58–85.

Večerka, R., *Charakteristika současných slovanských jazyků v historickém kontextu*. Praha 2009, s. 11–16.

Radoslav Večerka (2017): NÁŘEČNÍ ŠTĚPENÍ PRASLOVANŠTINY. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL:

<https://www.czechency.org/slovník/NÁŘEČNÍ%20ŠTĚPENÍ%20PRASLOVANŠTINY> (poslední přístup: 29. 1. 2019)

2. blok

2.1 Vývoj češtiny - vývojové fáze, stádia a etapy

2.2 Základní charakteristika vývojových etap češtiny

2.3 Prameny k historickému vývoji češtiny

2.4 Soustava českých nářečí

2.1 Vývoj češtiny – vývojové fáze, stádia a etapy

čeština vznikla z praslovanštiny
Jak již bylo uvedeno, **čeština** se vydělila z **praslovanštiny** (z jejích západoslovanských nářečí) **na konci 10. století**.

základní vývojové fáze
Vývoj češtiny lze v obecném smyslu vymežit na tři **fáze**, které tvoří:

- 1) stará čeština (1000–1480)
- 2) čeština doby střední (1480–1775)
- 3) nová čeština (1775 – do současnosti)

Přesnější určení vývoje češtiny z pohledu vnitrojazykového i z hlediska vnějších dějin jazyka poskytuje její dělení na **vývojová stádia** a **vývojové etapy** (kratší úseky).

vývojová stádia
Vývojová **stádia**:

- 1) pračeština (1000–1150)
- 2) stará čeština (1150–1500)
- 3) střední čeština (1500–1775)
- 4) nová čeština (1775 – do současnosti)

vývojové etapy
Vývojové **etapy**:

- 1) pračeština (1000–1150)
- 2) raná stará čeština (1150–1300)
- 3) stará čeština 14. století (gotická čeština; 14. století)
- 4) stará čeština 15. století (čeština doby husitské; 15. století)

- 5) humanistická čeština (období humanistické a českobratrské, zlatý věk češtiny, raná čeština střední doby, čeština dlouhého 16. století; 16. století a počátek 17. století)
- 6) barokní čeština (od poloviny 17. století do druhé třetiny 18. století)
- 7) obrozenecká čeština (od 80. let 18. století do 40. / 50. let 19. století)
- 8) čeština druhé poloviny 19. století (poobrozenecká čeština)
- 9) čeština první poloviny 20. století
- 10) čeština druhé poloviny 20. století
- 11) čeština současná

Vývoj češtiny lze také rozdělit na dvě větší období (periody), které zvláště reflektují existenci či neexistenci pramenů psaných česky:

předhistorické
a historické
období

- 1) **období předhistorické**⁶ (pračeština, 1000–1150),
- 2) **období historické** (raná stará čeština – nová čeština, 1150 – do současnosti).

jazykový
kontakt
češtiny
s dalšími
jazyky

Čeština byla od svého vzniku v jazykovém kontaktu s dalšími jazyky, a to zejména latinou, němčinou a staroslověnštinou⁷. K nim přistupují zejm. v období nové češtiny ruština, polština, francouzština, italština a angličtina. Vliv jednotlivých jazyků vykazuje výrazné rozdíly jak v délce jejich působení, tak i v jejich reálných projevech.

poznámka

Spojení neterminologické povahy „**starší**“ **etapy vývoje češtiny** užívané v této práci odkazuje ke dvěma vývojovým etapám (stará čeština, čeština doby střední). Jazykový materiál vymezeného období bývá nejčastěji předmětem popisu v historických mluvnicích češtiny.

⁶ Chronologicky lze před období pračeské (1000–1150) předřadit eventuálně ještě starší **období protočeské** (400/600–1000), v němž se začaly tvořit zárodečné znaky češtiny (viz kap. 1.2). Jelikož však tyto znaky ještě představují doklady štěpení původně (relativně) jednotné praslovanštiny (nejdříve na větší nářeční celky), do námi uvedeného přehledu vývojových etap je z tohoto důvodu nezařazujeme.

⁷ Je nutno si uvědomit, že působení staroslověnštiny ve středoevropském prostoru trvalo s velkomoravskými počátky a pokračováním v přemyslovských Čechách téměř 250 let (863–1096/7).

- literatura Trávníček, F., *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha 1935, s. 21–22;
- Komárek, M., *Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví*. Praha 1958, s. 7–16;
- Pleskalová, J.: *Stará čeština pro nefilology*. Brno 2001, s. 9–10;
- Komárek, M., *Dějiny českého jazyka*. Brno 2012, s. 13–59.
- Pavel Kosek (2017): PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY](https://www.czechency.org/slovník/PERIODIZACE_VÝVOJE_ČEŠTINY) (poslední přístup: 14. 1. 2019)

2.2 Základní charakteristika vývojových etap češtiny

pračestina

1) pračestina (1000–1150)

Období pračeské představuje **předhistorické období** ve vývoji češtiny – je tedy fakticky nejstarším, písemně nedoloženým obdobím češtiny. Podoba pračestiny je výsledkem rekonstrukce.

Spisovné jazyky v tomto období představují jako výraz příslušnosti českého, moravského a slezského území k západní (latinské) kulturní sféře **latina** a jako důsledek kulturní kontinuity Velké Moravy a přemyslovských Čech i **staroslověňština**, která byla v užívání až do definitivního vyhnání staroslověňské mnišské komunity Sázavského kláštera v roce 1096/7.

latinské
písmo
(latinka)

Písmo užívané pro zápisy latiny je označováno jako **latinka**.

hlaholice

Pro staroslověňské zápisy v českém prostředí (tento jazyk se označuje jako **staroslověňština českého typu/redakce** nebo **církevní slovanština českého typu/redakce**) byla užívaným písmem **hlaholice**, přičemž pro české prostředí 11. století nelze vyloučit ani užívání druhého nejstaršího slovanského písma – **cyrilice**.

Důležitým zdrojem informací o tehdejšímu stavu češtiny jsou zejm. formou

bohemik a bohemismů texty latinské a texty staroslověnštiny českého typu.

bohemikum **Bohemikum** – nejčastěji vlastní a místní jména (méně často apelativa), vyskytující se v cizojazyčném textu, která odkazují k české kulturní realitě.

bohemismus **Bohemismus** – český jazykový prvek vyskytující se v cizojazyčném textu.

Rukopisně jsou z uvedeného období zachovány tyto památky:

- jedny z prvních autentických dokladů češtiny
- a) jako jazykově staroslověnské a české jsou hodnoceny *Vídeňské (Jagićovy) glosy* a *Svatořehořské (Paterovy) glosy*, které představují překladové paralely zapsané do latinských kodexů nejspíše na přelomu 11. a 12. století.
 - b) staroslověnské reminiscence vzbuzuje i starobylý přípisek *strahotelnu tacii* zapsaný kolem roku 1050 do latinského kodexu A 156 Břevnovského kláštera (v současnosti uloženého v Archivu Pražského hradu). Zápis jednoduchým pravopisem latinkou lze pravděpodobně interpretovat jako „Strachotě lnú tací“, v současné češtině „K Metodějovi (lat. metus = strach) lnou takoví“.

raná stará čeština

2) raná stará čeština (1150–1300)

Představuje první historické období češtiny. Písemné doklady tvoří s převahou nesouvislé texty (fragментy) doložené formou **bohemik, glos a přípisků**. Teprve z poslední třetiny 13. století jsou doloženy souvislejší texty, z nichž nejznámější jsou dva doklady **kratších literárních textů** (modliteb), a to *Píseň ostrovská (Slovo do světa stvoření)* a *Kunhutina modlitba (Vítaj, král' u všemohúci)*.

jednoduchý pravopis

V tomto období byla pro zápisy češtiny užívána **latinka** zapisovaná **jednoduchým (primitivním) pravopisem**.

nejstarší česká věta (tradiční interpretace)

Nejspíše z počátku 13. století pochází český přípisek (tvořící dvě věty) v latinsky psané zakládací listině kapituly litoměřické z roku 1057. Uvedený zápis bývá

obvykle interpretován jako tzv. **nejstarší česká věta**.⁸

transliterace Transliterace:

Paul dal gefť pľofcouicřh zemu· Wlah dalgeřť dolaf zemu bogu
ifuiate mu fcepanu feduęma dufnič^m bogucea afedlatu

transkripce Transkripce⁹:

Pavel dal jest Ploskovicřch zem' u, Vlach dal jest Dolas zem' u Bogu
i sv' atému řčepánu se dvěma duřníkoma, Bogučęja a Sedlatu.

Transliterace: věrný přepis zápisu z jednoho písma do jiného. Přepis původních grafických znaků jinými znaky (písmeny).

Transkripce: východiskem přepisu je zvuková podoba jazyka.

Až do konce 13. století plnila roli spisovného jazyka **latina**.

stará čeština
14. století

3) stará čeština 14. století (čeština gotická; 14. století)

Stará čeština 14. století se prosazuje v literární tvorbě (viz již nejstarší okruh českých apokryfů a legend z počátku 14. století), proniká do různých (literárních) žánrů, do oblasti odborné, právní, administrativní a literatury teologicko-filozofické. Výrazným způsobem se tak oproti předcházejícímu období zvyšuje funkční zatížení češtiny. Čeština se stává **spisovným jazykem**.

čeština
spisovným
jazykem

Z jazykově-typologického pohledu reprezentuje čeština 14. století díky 14. století – vrchol ustupujícím či zanikajícím (ale ještě existujícím) a v témže období nastupujícím jazykovým prostředkům období, kdy čeština **nabyla** ve své **flektivnosti vrcholu**.

14. století –
vrchol
flektivnosti
češtiny

⁸ K dalším možnostem souhrnně viz Fidlerová, A. A. – Dittmann, R. – Martínek, F. – Voleková, K., *Dějiny češtiny*. Praha 2013, s. 37–39. Elektronická příručka [cit. dne: 20. 1. 2019]. Dostupné z [www: https://ucjtk.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/57/2015/11/D%C4%9Bjiny-%C4%8De%C5%A1tiny.pdf](https://ucjtk.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/57/2015/11/D%C4%9Bjiny-%C4%8De%C5%A1tiny.pdf)

⁹ Tamtéž, s. 38.

spřežkový
pravopis

Pro zápisy češtiny se užívá latinka zapisovaná dvojí podobou spřežkového pravopisu: **starším spřežkovým pravopisem** (s. p. složitější, s. p. typu A) užívaným mezi lety 1300–1340 a **mladším spřežkovým pravopisem** (s. p. jednodušší, s. p. typu B), který byl používán od 1340 po celé 14. století a v upravené podobě až do nástupu tzv. bratrského pravopisu.

stará čeština
15. století

4) stará čeština 15. století (stará čeština doby husitské; 15. století)

Pro spisovnou češtinu 15. století je charakteristické **částečné sblížení s mluveným jazykem**. V tomto období se plně prosadila administrativní oblastí. **Rozšířil se okruh uživatelů spisovné češtiny**, ale na druhé straně došlo, mj. vlivem kulturně-historických souvislostí (viz zejm. husitské války), k **redukci některých literárních žánrů**.

mladší
spřežkový
pravopis a
diakritický
pravopis

Pravopisné systémy této doby tvoří jednak **mladší spřežkový pravopis** (s. p. jednodušší, s. p. typu B), jednak **diakritický pravopis**.

humanistická
čeština

5) humanistická čeština (16. a počátek 17. století)

Humanistická čeština představuje vyspělý jazyk 16. a počátku 17. století. Čeština tohoto období bývá někdy označována s odkazem na zásadní osobnost českého kulturního života té doby, Daniela Adama z Veleslavína (1546–1599), jako čeština veleslavínská. Dobová snaha česky píšících humanistů směřovala ve svých důsledcích k přiblížení češtiny ideálu, který představovaly klasické jazyky (zejména latina).

spřežkový
pravopisem
a tzv.
bratrský
pravopis

České texty tohoto období jsou psány **spřežkovým pravopisem** a po vynálezu knihtisku v tzv. **bratrském pravopise**.

Standardem spisovného jazyka se stal jazyk *Bible kralické*, která přinesla v šesti svazcích v letech 1579–1593 nový překlad biblického textu s komentáři.

barokní čeština	6) barokní čeština (pobělohorská čeština) od poloviny 17. století do druhé třetiny 18. století)
omezení některých funkcí češtiny	V důsledku některých kulturně-historických souvislostí (zejm. třicetiletá válka a její důsledky - úbytek obyvatelstva, odchod části inteligence) došlo k omezení některých funkcí spisovné češtiny. Čeština postupně přestala zasahovat do oblastí, které pro ni byly dříve typické (věda, podstatná část náročné literatury, administrativa). Literatura tohoto období vykazuje rysy žánrové omezenosti, přičemž spisovná čeština je jazykem literárních děl středního a nízkého stylu.
upravená podoba tzv. bratrského pravopisu	Tištěné texty používají pravopis předchozího období, tj. v zásadě upravený tzv. bratský pravopis . V psaném textu se i nadále používají spřežky s nesoustavně uplatňovanými diakritickými prvky.
dotváření nářečních hranic	V tomto období se definitivně utvářejí hranice mezi nářečními češtinami (mj. jako důsledek utužení nevolnictví). Počínaje tzv. obrozeneckou češtinou začíná období novočeské , o němž se lze více dočíst např. v těchto kompendiích: Šlosar, D. – Večerka, R. – Dvořák, J. – Malčík, P., <i>Spisovný jazyk v dějinách české společnosti</i> . Brno 2009, s. 103–137. Komárek, M., <i>Dějiny českého jazyka</i> . Brno 2012, s. 37–59 aj. Srov. také: Dušan Šlosar (2017): OBROZENSKÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), <i>CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny</i> . URL: https://www.czechency.org/slovník/OBROZENSKÁ_ČEŠTINA (poslední přístup: 15. 1. 2019) Dušan Šlosar (2017): POOBROZENSKÁ ČEŠTINA 19. STOL. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), <i>CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny</i> . URL: https://www.czechency.org/slovník/POOBROZENSKÁ_ČEŠTINA_19._STOL , (poslední přístup: 15. 1. 2019) Ondřej Bláha (2017): ČEŠTINA 1. POLOVINY 20. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), <i>CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny</i> . URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_1._POLOVINY_20._STOLETÍ (poslední přístup: 15. 1. 2019) Ondřej Bláha (2017): ČEŠTINA 2. POLOVINY 20. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), <i>CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny</i> . URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_2._POLOVINY_20._STOLETÍ (poslední přístup: 15. 1. 2019)

2.3 Prameny k historickému vývoji češtiny

Jsou trojího druhu:

- rekonstrukce
dobové zápisy češtiny
- 1) rekonstrukce - platné zejména pro písemně nedoložené období (pračeštinu).
2) písemné památky - fragmentárně doložené, resp. **neliterární** (bohemikum, bohemismus, glosa a přípisek), užívané jako dokladový materiál zejména pro období rané staré češtiny a souvislé české texty literární i neliterární (např. listiny), které jsou pramenně doloženy od konce 13. století (*Píseň ostrovská* a *Kunhutina modlitba*).
- nářečí
- 3) historický i současný stav nářečí.
- literatura
- Gebauer, J., *Historická mluvnice jazyka českého. Díl I. Hláskosloví*. Praha 1894, s. VII–VIII;
Trávníček, F., *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha 1935, s. 8–10;
Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J., *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986, s. 21–24;
Pleskalová, J.: *Stará čeština pro nefilology*. Brno 2001, s. 10–12;
Komárek, M., *Dějiny českého jazyka*. Brno 2012, s. 13–59.

2.4 Soustava českých nářečí

nářečí – pramen pro poznání historického vývoje jazyka

Jedním z pramenů pro poznání historického vývoje češtiny je **historický a současný stav nářečí**.
Je to proto, že se jazykové změny obvykle šířily z mocenského, politického, hospodářského a kulturního centra, jímž byla oblast středních Čech s centrem Prahou. Stav zachovaný v nářečích ukazuje, že geografické rozšíření změn bylo nerovnoměrné. **Některé změny byly provedeny v zásadě na celém území v mluveném i psaném jazyce, jiné zasáhly pouze jeho část** (viz další výklad).

nářečí (dialekt)

Dialektologie (jazykovědná disciplína zabývající se studiem dialektů) vymezuje **nářečí** (dialekt) jako nespisovný strukturální jazykový útvar teritoriálně (územně)

vymezený.

poznámka

Dialekty lze klasifikovat ve smyslu vertikálním, tedy do „sestupné“ struktury nářeční skupina → nářeční podskupina → nářečí, nářeční oblasti. Srov. např. česká nářeční skupina → jihozápadočeská podskupina (jihozápadočeská nářečí) → nářečí chodské.

základní
rozdělení
českých
nářečí

Základní rozdělení českých nářečí:

- 1) **česká nářečí v užším smyslu** (česká nářeční skupina)
- 2) **středomoravská (hanácká) nářečí** - středomoravská (hanácká) nářeční skupina
- 3) **východomoravská (moravskoslovenská) nářečí** - východomoravská (moravskoslovenská) nářečí
- 4) **slezská (lašská) nářečí** - slezská (lašská) nářeční skupina¹⁰

Základní prostorové zachycení českých nářečí¹¹

mapa

NÁŘEČÍ ČESKÉHO NÁRODNÍHO JAZYKA

¹⁰ Někdy se z rámce slezské nářeční skupiny vydělují jako přechodový nářeční útvar (tj. fakticky „pátá“ nářeční skupina) tzv. slezskopolská nářečí a označují se obvykle jako polsko-český smíšený nářeční pruh, viz např. Bělič, J., *Nástin české dialektologie*. Praha 1972.

¹¹ Přejato z Stanislava Kloferová (2017): NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/NÁŘEČNÍ SKUPINA](https://www.czechency.org/slovník/NÁŘEČNÍ_SKUPINA) (poslední přístup: 28. 1. 2019).

Hláskosloví – výstavba stati

Příslušná stať věnovaná dané problematice (např. hláskově změně) obsahuje strukturovaný aparát s částmi výkladovými, dokladovými, procvičovacími, resp. zpětnovazebními. Příslušná tematika je tak obvykle zpracována v textu o desíti částech:

1. výklad,
2. dokladová část,
3. datace,
4. terminologické poznámky,
5. literatura předmětu,
6. klíčová slova,
7. zpětnovazební aparát – procvičování,
8. zpětnovazební aparát – řešení k procvičování,
9. zpětnovazební aparát – úkoly,
10. zpětnovazební aparát – řešení k úkolům.

Literaturu předmětu s přesným odkazem na příslušný text výběrově zužujeme z praktických důvodů zejména na reprezentativní, knižně vydané práce mluvnického charakteru (řazeno chronologicky):

- Gebauer, J., *Historická mluvnice jazyka českého. Díl I. Hláskosloví*. Praha 1894, 2. vyd. Praha 1963;
- Trávníček, F., *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha 1935;
- Komárek, M., *Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví*. Praha 1958, 2., uprav. vyd. Praha 1962;
- Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J., *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986;
- Lamprecht, A., *Praslovanština*. Brno 1987;
- Pleskalová, J.: *Stará čeština pro nefilology*. Brno 2001, 2. vyd. Brno 2009;
- Komárek, M., *Dějiny českého jazyka*. Brno 2012.

3. blok – Nejstarší české hláskové změny

3.1 Pračeská kontrakce (stahování)

3.2 Denasalizace (vývoj nosovek, zánik nosovek)

3.3 Zánik a vokalizace jerů

V této kapitole jsou uvedeny ty jazykové projevy (**pračeská kontrakce, vývoj nosovek, zánik a vokalizace jerů**), které zčásti ještě ve svém východisku praslovanském představují změny charakteristické pro české jazykové území. Všechny zde uvedené změny proběhly v období vydělování češtiny z pozdně praslovanského východiska, které klademe do konce 10. století.¹²

3.1 Pračeská kontrakce (stahování)

1. Proces zjednodušení hláskové skupiny tvořené samohláskou (vokálem), intervokalickým *j* a následující samohláskou.

Průběh změny lze zjednodušeně znázornit tzv. kontrakčním vzorcem, v němž je první vokál označen V_1 , následuje intervokalické *j* a po něm druhý vokál V_2 , srov.:

$$V_1 + j + V_2 > \bar{V}_2$$

V průběhu kontrakce došlo k zániku intervokalického *j*, přičemž příslušné původní vokály (V_1 a V_2) splynuly v jeden dlouhý vokál (obvykle \bar{V}_2).

Hlásková povaha (kvalita) výsledného vokálu byla dána (nebránili-li tomu jiné důvody, např. morfologické aj.) druhým vokálem, přičemž vznikla fonologická délka (\bar{V}_2), srov.:

dobro (jmenné adj.) *město* x **dobroje* > *dobrě* (složené adj.) *město*.

Rozlišení významu, tedy o jaký příslušný typ adjektiva se jedná, byl signalizován po průběhu kontrakce pouze délkou. Vzniklá délka je tedy

¹² Bývají tak (s výjimkou procesu pračeské kontrakce) současně se staršími projevy nařeční diferenciací praslovanštiny také součástí výkladů o praslovanštině.

fonologická – rozlišuje význam.

První vokál (V_1) ovlivnil zabarvení (tzv. timbre, přední nebo zadní varianty) výsledného vokálu (\bar{V}_2): srov. sějati > s'áti s tzv. přední variantou á, protože následnost skupiny ěja začínala předním vokálem ě. Naproti tomu se ale v případě Gsg. adj. m. dobrajego > dobrégo s následností skupiny aje počínající tzv. zadní variantou a vyvinula z kontrakční skupiny tzv. zadní varianta é.

Z morfologicky motivovaných důvodů, kdy by vznikl morfologicky nefunkční či slovotvorně neprůhledný tvar, někdy kontrakce neproběhla, v jiných případech proběhla specifickým způsobem.

Srov. např. neprovedení kontrakce v Gsg. rata-ja (od ratajъ ‚sedlák, oráč, čeledín‘, nevznikl tedy tvar Gsg. *ratá) či v 2. os. sg. ind. prez. kry-ješъ (nevznikl tedy tvar *krešъ či *kryšъ).

Morfologické zřetele na zachování jednoty slovesného kmene (se zakončením na -a/-á-: srov. dělati, dělám) vedly k jinému výsledku kontrakce, srov.: 2. os. sg. ind. prez. děla-ješъ > dělášъ (nikoli *dělěšъ).

Výsledky kontrakce jsou dalším prvkem vydělování slovanského jazykového prostoru (západo- a jihoslovanské jazyky oproti východoslovanskému prostředí, kde se kontrakce neprosadila). Kontrakční proces začal z chronologického hlediska nejdříve na českém území, které tak tvoří mezi slovanskými jazyky centrum (jádro) kontrakce.

Kontrakce podstatným způsobem zasáhla do hláskosloví, kde měla vliv na tzv. měkkostní korelaci a fonologizaci délky. Kontrakce zasáhla ve svých důsledcích i do morfologie, neboť měla vliv na:

a) vznik 5. slovesné třídy (vznikla ze sloves původní 3. slovesné třídy, které podlely kontrakci, srov. volati, *volaješъ > volášъ;

b) vznik složené deklinace adjektiv;

6. kontrakce, stahování, intervokalické *j*, fonologická délka
- 7.
- a) *pojasь >
 - b) *bojati s'a >
 - c) *lajati ‚nadávat, spílat někomu‘ >
 - d) vojevoda >
 - e) *mojego >
 - f) moja žena >
 - g) *stryjьсь >
 - h) *dobrojq (Asg. f.) >
 - i) bijú (3. os. pl. ind. prez.) >
- 8.
- a) *pojasь > pás
 - b) *bojati s'a > báti sě (> báti se)
 - c) *lajati > láti
 - d) vojevoda > vévoda
 - e) *mojego > *mégo (> mého)
 - f) moja žena > má žena (ale i případ, kdy kontrakce neproběhla, viz moja > mojě > moje žena)
 - g) *stryjьсь > strýc
 - h) *dobrojq > *dobroq (> dobrú > dobrou)
 - i) bijú (3. os. pl. ind. prez.) – kontrakce neproběhla, vznikl by morfologicky neprůhledný tvar b'ú
- 9.
- a) Jaká byla následnost (relativní chronologie) hláskových procesů pračeské kontrakce a zániku a vokalizace jerů? Který z uvedených procesů byl starší?
 - b) Jaký je ekvivalent domácího původu k termínu kontrakce?
 - c) Mohla kontrakce proběhnout i bez intervokalického *j*?
 - d) V jakém období uvedený hláskový proces pravděpodobně proběhl?
 - e) Byl průběh kontrakce omezen pouze na hláskosloví (resp. jazykový plán fonologický) nebo ve svých důsledcích změna zasáhla i do dalších

jazykových plánů? Kterých?

f) Na jakém slovanském jazykovém území proběhla kontrakce nejdříve? V češtině, polštině, bulharštině či ruštině? Vyberte.

g) Proběhl proces ve staroslověštině znázorněný jako -aje- > -aa- > -a- (srov. Gsg. složené deklinace maskulin: dobrajego > dobraago > dobrago) stejným způsobem jako v češtině?

10. a) Průběh pračeské kontrakce předcházel procesu zániku a vokalizace jerů. Pračeská kontrakce tedy představuje proces o něco málo chronologicky starší než zánik a vokalizace jerů.
- b) Stahování.
- c) Bez intervokalického *j* proces kontrakce nemohl proběhnout.
- d) V druhé polovině 10. století (podle J. Marvana snad již kolem roku 950).
- e) Nebyl omezen pouze na jazykový plán fonologický, neboť ve svých důsledcích zasáhl i do plánu morfologického (a zasáhl také do slovtvorby).
- f) Na českém jazykovém území.
- g) Staroslověšský (a praslovanský) proces znázorněný jako -aje- > -aa- > -a- (srov. Gsg. složené deklinace maskulin: dobrajego > dobraago > dobrago) proběhl jiným způsobem. Tradiční výklad spočívá v předpokladu asimilace (-aa-) a následné kontrakce (-a-).

3.2 Denasalizace (vývoj nosovek, zánik nosovek)

1. Denasalizace představuje **změnu nosových vokálů na vokály orální (ústní)**. Proces bývá označován také jako vývoj nosovek nebo zánik nosovek.

S výjimkou staroslověštiny se ve slovanských jazycích nedochovaly praslovanské nosovky (*ǫ* a *ę*) v původní podobě na původních místech,

resp. v původní podobě. Vývoj po rozpadu slovanské jazykové jednoty (praslovanštiny) na konci 10. století probíhal takto:

- a) nosovky byly v pozměněné podobě zachovány v polštině a v polabštině¹³, jsou dochovány také pozůstatky nosovosti v některých jihoslovanských nářečích (makedonských a slovinských).
- b) v češtině a dalších slovanských jazycích se nosovky měnily v samohlásky orální (ústní). Proces denasalizace (zániku nosovosti) se týkal všech slovanských jazyků (mimo již zmíněnou polštinu a polabštinu).

Denasalizace praslovanské nosovky ϱ v češtině

Psl. ϱ se změnilo nejdříve v u/\bar{u} (krátké nebo dlouhé u), které podléhalo dalšímu hláskovému vývoji ($\rightarrow u/\bar{u}$, $'u/'\bar{u}$; $'u/'\bar{u} > i/i$; $\bar{u} > ou$). **V češtině tak za psl. nosovku ϱ stojí: u , ou či i/i .**

Denasalizace praslovanské nosovky ϵ v češtině

Psl. ϵ se změnilo nejdříve v $'\bar{a}/\bar{a}$ (krátké nebo dlouhé tzv. jať), které splynulo s krátkým nebo dlouhým měkkícím $'a/\bar{a}$. Následný hláskový vývoj $'a/\bar{a}$ ($'a > \check{e}$, $'\bar{a} > ie > í$; $'a/\bar{a} > a/\acute{a}$ - v jistých pozicích, viz staročeská depalatalizace) vedl k výsledku, že **v češtině za psl. nosovku ϵ stojí: \check{e} a ($ie >$) $í$ nebo a/\acute{a} .**

2. denasalizace nosovky ϱ :

$\varrho > u$	* $r\varrho ka > r\underline{u}ka$
$\varrho > \bar{u} > ou$	* $s\varrho d\bar{b} > s\underline{u}d > s\underline{ou}d$
$\varrho > 'u > i$	* $pij\varrho$ (1. os. ind. pr\u00e9z.) $> piju > pij\u0304i$
$\varrho > '\bar{u} > \acute{i}$	* $pij\varrho t\bar{b}$ (3. pl. ind. pr\u00e9z.) $> pij\u0304\u0305j > pij\u0304\u0305j\u0304$

¹³ Uvedený slovanský jazyk je označován také jako drevjanština. Jedná se o zaniklý jazyk polabských Slovanů (Drevanů) sídlících na severu současného Německa. Jazyk se udržel až do 18. století (např. v okolí dolnosaského Lüneburgu).

denasalizace nosovky ϵ :

$\epsilon > 'ä > 'a > \check{e}$ (event. e) * pęty > p'ät' > p'at' > pět

Dsg. * kureti > kur'ät'i > kur'at'i > kur'ět'i > kuřeti > kuřeti

$\epsilon > 'ā > 'ā > ie > í$ * zajęcy > z'aj'āc' > z'aj'āc' > zajiec >
 zajíc

$\epsilon > 'ä > 'a > a$ * męso > m'äso > m'aso > maso

$\epsilon > 'ā > 'ā > ā$ * pętyjy > p'ätý > p'ätý > pátý

3. Proces denasalizace (ztráty nosovosti) proběhl patrně na konci 10. století (tj. na konci praslovanského období).

4. nosovky – nasály, vznikly jakožto samohlásky (vokály) na slovanském teritoriu v období praslovanském (klasická psl.). Měly o-ový a e-ový základ (kvalitu) a byly opatřeny nasálním infixem $[:oN]$ či $[:oŋ]$ a $[:eN]$ či $[:eŋ]$ (ten dával nasalitu, nosovost). Staroslověnský materiál dokládá i prejotované podoby ($j\epsilon$ a $j\varrho$), srov. v zápise cyrilicí ѣ $[:joN]$ či $[:joŋ]$ a ѣ $[:jeN]$ či $[:jeŋ]$

staroslověňština – nejstarší slovanský spisovný (knižní, liturgický) jazyk jihoslovanského (soluňského) původu. Uvedený jazyk byl zaveden do písemnictví Konstantinem-Cyrilem, Metodějem a jejich spolupracovníky a žáky v souvislosti s misí na Velké Moravě (863–885). Uvedený jazyk byl později užíván v rozsahu téměř obecně slovanském. Od konce 11. století se již označuje obvykle termínem církevní slovanština (církevněslovanský) jazyk.

tzv. jať – široké měkkící a , které mohlo být krátké (tj. $'ä$) i dlouhé (tj. $'ā$)

5. Gebauer 1894, 43–56;

Trávníček 1935, 44–46;

Komárek 1958, 41–42;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 45–46;

Lamprecht 1987, 127–130;

Pleskalová 2001, – ;

Komárek 2012, 84–85

Dušan Šlosar (2017): PRAČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: <https://www.czechency.org/slovník/PRAČEŠTINA> (poslední přístup: 30. 10. 2018)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 139–140, 143. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. denasalizace, vývoj nosovek, zánik nosovek, nosovka ϱ a ϵ

7. a) *zǫbъ >
b) *dǫbъ >
c) *minǫtъ (3. os. pl. ind. prez.) >
d) *blǫdъ >
e) *ženǫ (Isg.)
f) *blǫditi >
g) *prošǫ (1. os. sg. ind. prez.) >
h) *kupujǫ (1. os. sg. ind. prez.) >
i) *kureǫ >
j) *meǫ (Asg.) >
k) *pętъkъ >
l) *pęta >

8. a) *zǫbъ > zub
b) *dǫbъ > dub
c) *minǫtъ > minú > minou
d) *blǫdъ > blúd > bloud
e) *ženǫ > ženú > ženou
f) *blǫditi > blúdi > blouditi
g) *prošǫ > prošu
h) *kupujǫtъ > kupuju > kupuji
i) *kureǫ > kuře > kuře
j) *meǫ (Asg.) > m'ä > m'a > mě
k) *pętъkъ > p'ātek > p'ātek > pátek
l) *pęta > p'āta > p'ata > pata

9. a) Uved'te obě nosovky a uved'te, v jakém slovanském jazyce vznikly.
 b) Nosovky jsou konsonanty nebo vokály?
 c) Jaký vokalický základ měly obě nosovky?
 d) Jak se nazývá ta část nosovky, která dává „nosovost“?
 e) Jaký je ekvivalent domácího původu k termínu denasalizace?
 f) Pokuste se charakterizovat denasalizaci.
 g) Na jakém slovanském jazykovém území proběhla či neproběhla denasalizace? V češtině, ruštině, bulharštině či polštině?
10. a) Nosovka ϱ a ϵ . V praslovanštině (v období tzv. klasické praslovanštiny, mezi léty 400–800).
 b) Nosovka ϱ měla vokalický základ „o-ový“, nosovka ϵ měla vokalický základ „e-ový“.
 c) Patří mezi vokály.
 d) Nasální infix.
 e) Ztráta nosovosti.
 f) Změna nosových vokálů na vokály orální (ústní).
 g) Denasalizace proběhla ve všech slovanských jazycích s výjimkou polštiny, v níž měl vývoj nosovek specifický průběh.

3.3 Zánik a vokalizace jerů

1. Pozičně motivovaný hláskový proces vedoucí jednak ke změně jerů v jiné hlásky (v češtině v e), jednak k jejich zániku (měkký jer - ь , tvrdý jer - ѣ).
- V důsledku změn samohláskové kvantity (délky) v pračeštině, kdy vznikají opozice krátkých a dlouhých vokálů zatížené fonologicky (určují význam): srov. např. $a - \acute{a}$, $e - \acute{e}$, které byly způsobeny pračeskou kontrakcí, se stalo postavení jerových hlásek (jerů) v českém i širě slovanském vokalickém systému nepevné (jery neměly odpovídající protějšky „ultradelouhé“). Výsledkem byla v jistých polohách ve slově jejich transformace na vokál „plné“ kvantity (v češtině v e), v jiných polohách

pak jejich zánik.

Předpoklady a průběh hláskového procesu zániku a vokalizace jerů zachycuje tzv. **Havlíkovo pravidlo** (tzv. Havlíkův zákon), které poprvé formuloval český filolog Antonín Havlík (1855–1925). Později další badatelé (J. Polívka, F. Pastrnek, J. Gebauer a A. A. Šachmatov) potvrdili platnost uvedeného popisu i pro ostatní slovanské jazyky.

Havlíkovo pravidlo:

„V souvislé řadě sousedících slabik s jerovými hláskami liché - počítáno od konce slova - zanikly a sudé - počítáno od konce slova - se „plně“ vokalizovaly, v českém jazykovém prostředí v *e*“.

Srov.: *orъ/lъ > orel

2. / 1.

V první slabice počítáno od konce slova „slabý“ jer (tj. zde ѣ) zanikl, v následující sudé slabice se „silný“ jer (tj. zde ѡ) změnil na *e*.

Pozn.: Pokud byla následnost slabik s jerovými hláskami - počítáno od konce slova - narušena slabikou s „nejerovým“ vokálem, počítá se následující pozice s jerem znovu jako pozice lichá. Procesem byla jako součást jednoho slova zasažena i příslušná předložka, srov. poslední příklad v dokladové části.

Jery v lichých polohách počítáno od konce slova jsou označovány jako slabé jery, jery v polohách sudých jako jery silné.

Zánik lichých (slabých) jerů a vokalizace sudých (silných) představují z jazykového hlediska velmi důležitý a **chronologicky poslední společný jazykový proces obecně slovanský** (uzavírající vývoj praslovanštiny), ale **konkrétní výsledky vokalizace byly již v příslušných slovanských jazycích různé**. V češtině oba silné jery daly společnou střídnici *e*. Srov. psl. *dъ/nъ/sъ > dnes, sъ/nъ > sen).

Výslednou podobu vokálu (jeho timbre) vzniklého procesem zániku a vokalizace jerů (*e*) ovlivnila povaha jerů – za původní tvrdý jer (ѣ) v silné pozici vznikla zadní varianta *e* (neměkkčící *e*, tj. *e*), přičemž za původní

měkký jer (ь) v silné pozici vznikla přední varianta *e* (přední *e*, tj. 'e).

V dalším vývoji mohl být stav vzniklý zánikem a vokalizací jerů ovlivněn morfologickou analogií, srov. např.: Nsg. *bъzъ > bēz, Gsg. *bъza > bza, později (podle Nsg.): bēzu.

2. *dǫ/bъ > dub
- / 1.

*ko/stъ > kost
- / 1.

*tъ/ma > tma
1. / -

*kъ/nę/dzъ > *k'n'áz' > *k'n'az' > kněz (,kníže', ,kněz')

1. / - / 1.

*sъ/bъ/ra/lъ > sebral
2. / 1. / - / 1.

*sъ / pъ/sъ/mъ > se psem
4. / 3. / 2. / 1.

3. Proces proběhl patrně na konci 10. století (až po provedení pračeské kontrakce).

4. jer (pl. jery) – ultrakrátké (redukované) vokály, polovokály, které vznikly v praslovanštině v rámci tendence k progresivní sonoritě slabik (tzv. zákon otevřených slabik). Jery vznikly v období klasické praslovanštiny mezi lety 400–800. V praslovanštině a staroslověnštině existovaly dva jery: měkký jer (ь) a tvrdý jer (ѣ). Výslovnostní podoba měkkého jeru se nejspíše podobala velmi krátkému *e* [ě], výslovnostní podoba tvrdého jeru se nejspíše podobala velmi krátkému *u* [ů].

morfologická analogie – vyrovnávání (sjednocování) variability tvarů vzniklých předchozím hláskovým vývojem

5. Gebauer 1894, 56–68, 140, 154–187, 231;

Trávníček 1935, 46–57;

Komárek 1958, 39–41;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 46–50;

Lamprecht 1987, 137–144;

Pleskalová 2001, – ;

Komárek 2012, 75, 77–84

Dušan Šlosar (2017): PRAČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/PRAČEŠTINA> (poslední přístup: 30. 10. 2018)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 162–170. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. zánik a vokalizace jerů, jer krátký, jer dlouhý, Havlíkovo pravidlo, silná pozice (silné jery), slabá pozice (slabé jery)
7.
 - a) *тъпъ >
 - b) *опъпъ >
 - c) *šьвьсь >
 - d) *огьль >
 - e) *gradъть >
 - f) *събогъ >
 - g) *въ дьне >
 - h) *къ граду >
 - i) *сърьнѣ (1. os. sg. ind. prés.) >
 - j) *vajъсе (Nsg.) >
*vajъсь (Apl.) >
 - k) *съцьтѣ (1. os. sg. ind. prés.) >
*съčisti (inf.) >
8.
 - a) *тъпъ > ten
 - b) *опъпъ > open
 - c) *šьвьсь > švec
 - d) *огьль > orel
 - e) *gradъть > gradem (> hradem)

- f) *sъborъ > sbor
- g) *vъ dne > ve dne
- h) *kъ gradu > k gradu (> k hradu)
- i) *sъpъnъ (1. os. sg. ind. prez.) > sepnu
- j) *vajъce (Nsg.) > vajce
*vajъць (Apl.) > vajec
- k) *sъčъtъ (1. os. sg. ind. prez.) > sečtu
*sъčisti (inf.) > sčisti

9. a) Určete následnost (relativní chronologii) zániku a vokalizace jerů a pračeské kontrakce. Pokuste se určenou časovou návaznost vysvětlit.
- b) Co jsou to jery?
- c) Uveďte tzv. Havlíkovo pravidlo.
- d) Jak se označuje jer v liché, zánikové pozici (počítáno od konce slova)?
- e) Jaká tendence v českém vokalizmu byla určující pro zánik a vokalizaci jerů?
10. a) Zániku a vokalizaci jerů předcházel proces pračeské kontrakce, neboť právě pračeská kontrakce zapříčinila vznik opozic krátkých a dlouhých vokálů zatížených fonologicky. Jery, jakožto ultrakrátké (redukované) vokály, se tak ocitly na periferii hláskového systému a podléhaly změnám.
- b) Měkký jer (ь) a tvrdý jer (ѣ) představovaly ultrakrátké (redukované) vokály, polovokály, vzniklé v praslovanštině.
- c) „V souvislé řadě sousedících slabik s jerovými hláskami liché - počítáno od konce slova - zanikaly a sudé - počítáno od konce slova - se „plně“ vokalizovaly, v českém jazykovém prostředí v e“.
- d) Tzv. slabý jer.
- e) Fonologicky zatížená korelace krátkých a dlouhých vokálů (a – á apod.)

4. blok – Hláskové změny od počátku 11. století do konce 13. století

4.1 Změna $dz' > z'$

4.2 Pračeská (předhistorická) depalatalizace

4.3 Změna $g > \gamma > h$

4.4 Přehláska $'a > ě$

4.5 Vývoj slabičných likvid - změna slabikotvorného $\zeta > tu$ a změna $r' > r$

4.6 Staročeská asibilace $t' > c', d' > dz'$ a $r' > ř$ (vznik ř)

4.7 Vznik a vývoj pobočných slabik

Na konci praslovanštiny a v pračeštině se v hláskosloví vytvořil důležitý systém párové měkkosti konsonantů (měkkostní korelace), jehož vývoj ovlivňoval české hláskosloví až do jeho definitivního zániku v 15. století. Zánik párové měkkosti probíhal postupně a bývá označován jako depalatalizace. V oblasti konsonantismu se tak vytvořil tento systém:

- a) konsonanty pouze měkké ($č, ž, š, c', dz'$, resp. $z', ň, j$);
- b) konsonanty pouze tvrdé (k, g, ch);
- c) konsonanty tvořící měkkostní pár ($z - z', s - s'$ atd.)
 - α) palatalizované (změkčené) ($z', s', d', t', n', b', p', m', v', r', l'$)
 - β) nepalatalizované (tvrdé) ($z, s, d, t, n, b, p, m, v, r, l$).

Jazykové změny, které v období do 13. století v češtině proběhly, byly vyvolány vnitrosystémovými požadavky. Intenzivní vývoj hláskosloví vedl mj. ke vzniku dvou nových hlásek (h a $ř$) v češtině.

4.1 Změna $dz' > z'$

1. + 2. Uvedená změna (také v zápise $z' > z'$) je projevem zjednodušení afrikáty dz' v z' .

Praslovanské $*dz'$ vzniklo druhou a třetí palatalizací velár nebo představovalo střídnici za hláskové spojení $*dj$ ($*d\dot{j}$), srov. $*nogě$ (D., Lsg.)

> *nodzě ‚noze‘, *pomogi (imp.) > *pomodzi ‚pomoz‘, *medja > medz’ a ‚mez‘.

Změna odstranila afrikátu dz’, jakožto znělý protějšek neznělého c’, z konsonantického systému.

V z’ se změnilo se každé dz’, které vzniklo jak z psl. *gj (*gĭ) - nozě, tak z psl. *dj (*dĭ) - meza.

Změna je jedním z projevů rozrůznění češtiny (pračeštiny) a slovenštiny (praslovenštiny), neboť ve slovenštině nebyla změna *dj > z’ provedena (zůstalo zachováno dz): viz slovenské medza, medzi ‚mezi‘ apod.

V českém nářečním prostoru nebyla změna dz’ (za staré *dj) > z’ provedena v nářeční skupině lašské a v polsko-českém nářečním pruhu (cudzy, m’edza). Jako samostatný foném existuje dz v severní části kopaničářských nářečí (které představují nářečí původně slovenské kolonizace na moravském území), srov. za *dj tu je dz (medza, cudzí, prjadza), navíc v souladu se slovenskými nářečími i za někdejší d’ (foném d’ není součástí konsonantického systému, např. vedzeli, budzem, vedzec, dzetko).

V obou případech /za a) i za b)/ snad hrála roli alternace dz s d, d’, viz hrad, hradit’ x hrádza.

3. Změna proběhla nejpozději v 11. století. Jak však ukazuje dokladový materiál, provedení přehlásky je možno klást do nejstaršího období češtiny (pračeštiny), snad již na konec 10. století (podle F. Trávníčka).

Výsledek změny je zachycen také formou tzv. hláskových bohemismů v některých staroslověnských památkách velkomoravského (*Kyjevské listy*) či českého původu (*Pražské zlomky hlaholské*). Objevuje se také ojediněle (výsledky změny totiž byly odstraňovány jihoslovanskými písaři)

v některých památkách tzv. kanonické staroslověnštiny (*Mariánský kodex*, *Sinajský žaltář*, *Clozův sborník*):

da \underline{z} b ,dej‘, tu \underline{z} imъ ,cizím‘ (*Kyjevské listy*)

roz \underline{b} stvo ,narození, zrození‘ (*Pražské zlomky hlaholské*), roz \underline{b} stvo (*Mariánský kodex*, *Clozův sborník*)

nev \underline{z} estvo ,nevědomost‘ (*Sinajský žaltář*)

4. afrikáta – poloražená souhláska, která představuje sekvenci explozivy a následující frikativy (*ts*, *dz*)

bohemismus, (proto)bohemismus – český jazykový prvek v cizojazyčném textu. Někdy bývá pro nejstarší (velkomoravské) období staroslověnského písemnictví označován také jako moravismus.

kanonické staroslověnské památky – nejstarší staroslověnské památky (nejčastěji bulharského původu) z 10. – 11. století psané hlaholicí i cyrilicí, které představují nejstarší dochované opisy velkomoravských předloh (v představeném výčtu: *Sinajský žaltář*, *Mariánský kodex*, *Clozův sborník*)

5. Gebauer 1894, 315–316;

Trávníček 1935, 117;

Komárek 1958, 42–43;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 46–50;

Pleskalová 2001, 28;

Komárek 2012, 68

Dušan Šlosar (2017): PRAČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/PRAČEŠTINA> (poslední přístup: 30. 10. 2018)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 314–315. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. afrikáta, bohemismus

7. *nog'ě (D a Lsg.) >
 *pěņedzь >
 *bodz'iech (Lpl.) >
 psl./stsl. *kьņedz'ь >
 pomodz'i (2. sg. imp.) >
 pomodz'ěte (2. pl. imp.) >
 *kьņedz'itjь >
8. *nog'ě (D a Lsg.) > nodz'ě > noz'ě > noze
 *pěņedzь > pěn'äz' > pěn'az' > peniez > peníz
 *bodz'iech (Lpl.) > boz'iech (> bozích)
 psl./stsl. *kьņedz'ь > k'n'äz' > k'n'az' > kněž (,kníže', ,kněz')
 pomodz'i (2. sg. imp.) > pomoz'i (č. pomoz)
 pomodz'ěte (2. pl. imp.) > pomoz'ěte (č. pomozte)
 *kьņedz'itjь > k'n'äz'ic' > k'n'az'ic' > kněžic
9. a) Provedení změny je jedním z dokladů rozrůznění jinak blízkých západoslovanských jazyků. Kterých?
 b) Jakým způsobem vzniklo v praslovanštině dz' ?
 c) Kdy změna proběhla?
 d) Projevila se změna i v jiném než čistě českém materiálu (v jiném jazyce, textech)?
10. a) Češtiny a slovenštiny (srov. č. mez x slov. medza).
 b) Vzniklo v praslovanštině dvojím způsobem: jednak druhou a třetí palatalizací velár z psl. *g, jednak jako střídnice za psl. spojení *dj.
 c) V 11. století. Je však možné, že počátky procesu jsou již starší.
 d) V jazyku těch staroslověnských památek, které byly svým vznikem spojeny se západoslovanským (moravsko-českým) prostředím.

4.2 Pračeská (předhistorická) depalatalizace

1. + 2. Depalatalizace představuje proces zániku palatalizovanosti (změkčenosti) u konsonantů.

Tato kombinatorní (kontakto) změna byla motivována zjednodušením artikulace. Směr působení depalatalizace byl regresivní. Lze vymezit dva typy:

1) (C₂C >) C'C > CC

legenda: C – konsonant

Depalatalizace proběhla v souhláskových skupinách vzniklých po zániku měkkého jeru v pozici před následujícím konsonantem (s výjimkou retnic a k).

Srov.: t'ьnq (1. os. sg. ind. prez.) > t'nu > tnu

r'ьci (2. os. sg. imp.) > r'c'i > rc'i (> rci)

pekár'ьna > pekár'na > pekárna

2) C'eC > CeC a C'äC > CäC

Depalatalizace proběhla v pozici před tvrdou dentálou (včetně sykavek a r, l) v případě konsonantů stojících ve slabice s původním e (nikoli e vzniklým pračeskou kontrakcí), resp. ve slabice s 'ä (široké měkkící a, tzv. jat') vzniklé z nosovky ě:

Srov.: p'ät'ero > p'ätero > pätero (a dále k výslednému: > patero)

C'eC = t'er

působení tvrdého r umožnilo depalatalizaci t': p'ät'ero > pätero

Vlivem „ztvrdnutí“ t ve slabice -te- nedošlo ke změně 'a > ě: pätero > patero)

Srov.: V'äc'eslav > V'äceslav > Váceslav > Václav

C'eC = c'es

působení tvrdého s umožnilo depalatalizaci c'na c: V'äc'eslav >

V'āceslav

Vlivem „ztvrdnutí“ *c* ve slabice -ce- nedošlo ke změně 'a > ě, resp. 'ā > ie:

V'āceslav > Vāceslav > (a dále: Václav)

srov. ale: v'āc'e > v'iec'e (a dále: > více)

V tomto případě vlivem *c'* pračeská depalatalizace neproběhla.

Srov.: m'äso > mäso > maso

C'äC = m'äs

působení tvrdého *s* umožnilo depalatalizaci *m'* na *m*: m'äso > mäso (které poté dalo maso, nedošlo tedy k změně 'a > ě)

Pračeská depalatalizace:

- a) snížila frekvenci palatalizovaných konsonantů,
- b) posílila korelaci palatalizovanosti a nepalatalizovanosti v tehdejší češtině,
- c) podílela se na alternacích typu: stařec x starce.

Pračeská depalatalizace byla velmi pravděpodobně provedena na celém jazykově českém území.

3. Pračeská depalatalizace proběhla před změnou 'a > ě, tedy před 1. polovinou 12. století. Některé její projevy (v pozici před *e*, typ C'eC) jsou patrně velmi starobylé (snad ještě z období před zánikem a vokalizací jerů).
4. korelace – vzájemný vztah
korelace palatalizovanosti a nepalatalizovanosti – vzájemná systémová vázanost tvrdých a měkkých hlásek
alternace – střídání
5. Gebauer 1894, -
Trávníček 1935, 193–209
Komárek 1958, 45–48;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 60–62;

Pleskalová 2001, 28–29;

Komárek 2012, 86–87

Dušan Šlosar (2017): PRAČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/PRAČEŠTINA> (poslední přístup: 30. 10. 2018)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, např. s. 338 ad. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. depalatalizace, korelace

7. Zapište výsledek pračeské depalatalizace:
 - a) p'ät'ero (nč. patero) >
 - b) d'ät'eĭ (nč. datel) >
 - c) (polt'ьno >) plát'no >
 - d) (orьla (Gsg.) >) or'la >
 - e) (star'ьc'a (Gsg.)) > star'c'a >

8.
 - a) p'ät'ero > p'ätero
 - b) d'ät'eĭ > d'äteĭ
 - c) (polt'ьno >) plát'no > plátno
 - d) (orьla (Gsg.) >) or'la > orla
 - e) (star'ьc'a (Gsg.)) > star'c'a > starc'a (> starcě > starce)

9.
 - a) Co bylo obecným výsledkem pračeské depalatalizace?
 - b) Kdy byla pračeská palatalizace dovršena?
 - c) Mohly být některé její projevy i starší?

10.
 - a) Zánik palatalizovanosti (změkčenosti) u konsonantů.
 - b) Pravděpodobně do konce 1. poloviny 12. století.
 - c) V pozici před původním *e* (ve skupinách C'eC) mohl být proces depalatalizace velmi starý – snad i z konce 10. století.

4.3 Změna $g > \gamma > h$ (vznik h)

1. Změna proběhla ve dvou fázích:
 1. nejprve bylo g nahrazeno znělým zadopatrovým/velárním ch [γ],
 2. poté vedl průběh změny k hrtanovému/laryngálnímu h .
 1. fáze (tedy změna $g > \gamma$) měla důvody fonologické, které vycházely z oslabené pozice g v hláskovém systému;
 2. fáze (tedy změna $\gamma > h$) byla motivována důvody fonetickými (artikulačními).

Změna proběhla ve slovech domácích (srov. $noga > no\gamma a > noha$) i ve slovech přejatých (srov. sthn. $gravo$, něm. $Graf \rightarrow \check{c}$. $hrab\check{e}$)

V jistých případech nedošlo z artikulačních důvodů k prosazení γ (před r):
grék $>$ γ řek $>$ Řek (γ odpadlo, 2. fáze neproběhla), podobně srov.: $graphium$ (lat.) $\rightarrow \gamma$ rafi \check{c} e $>$ rafi \check{c} e ‚hodinové ručičky‘.

Změna proběhla na celém jazykově českém území a ve spisovné češtině (kromě východních oblastí slezských nářečí).

2. $grad > \gamma$ rad $>$ hrad
 $glava > \gamma$ lava $>$ hlava
 $proglásiti$ sě $>$ $pro\gamma$ lásiti sě $>$ prohlásiti sě
 $paganus$ (lat.) \rightarrow $pogan > po\gamma an > pohan$
3. 1. fáze (změna $g > \gamma$): přelom 12. a 13. století
2. fáze (změna $\gamma > h$): v průběhu 13. století
4. znělé ch (γ) – zadopatrová souhláska úžinová, třená; viz č. $abych$ byl [abi γ bil], $kdybych$ dostal [gidbi γ dostal]
stará horní němčina (stará hornoněmčina, něm. Althochdeutsch, zkratka sthn.) – raně středověká vývojová fáze němčiny datovaná přibližně v rozmezí 500/750 – 1050.
5. Gebauer 1894, 456.
Trávníček 1935, 122–124, 126 – 127;

Komárek 1958, 54–57;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 82–84;

Pleskalová 2001, 30;

Komárek 2012, 91–92

Dušan Šlosar, Jana Pleskalová (2017): RANÁ STARÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL:

[https://www.czechency.org/slovník/RANÁ STARÁ ČEŠTINA](https://www.czechency.org/slovník/RANÁ_STARÁ_ČEŠTINA) (poslední přístup: 23. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 315–316. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. vznik *h*, vývoj *g*
7. gubiti > >
gluchý > >
głtati > >
gb'itý > >
tegdy > >
gъnati > >
gojiti > >
gněvъ > >
gъmyzъ > >
gvězda > >
godъ > >
8. gubiti > γubiti > hubiti
gubiti > γubiti > hubiti
gluchý > γluchý > hluchý
głtati > γltati > hltati
gb'itý > γbitý > hbitý
tegdy > teγdy > tehdy
gnáti > γnáti > hnáti

gojiti > γojiti > hojiti
gněvъ > γněv > hněv
gъmyzъ > γmyz > hmyz
gvězda > γvězda > hvězda
god > γod > hod

9. a) Kolik fází měl průběh změny?
b) Uveďte jejich dataci.
c) Jaká byla motivace k průběhu příslušných fází změny?
d) Průběhem změny bylo zasažena podstatná část českého jazykového území?
10. a) Dvě fáze: 1. fáze (tedy změna $g > \gamma$) a 2. fáze (tedy změna $\gamma > h$).
b) 1. fáze: přelom 12. a 13. století; 2. fáze: v průběhu 13. století.
c) 1. fáze: fonologická (systémové důvody); 2. fáze: fonetické (zjednodušení artikulační náročnosti γ).
d) Změna proběhla na celém jazykově českém území a ve spisovné češtině (kromě východních oblastí slezských nářečí).

4.4 Přehláska 'a > ě

1. Přehláska je uvedena v tradičním zápise z praktických důvodů. Ve skutečnosti však popisovaný jev představuje změnu:

'a > 'ä > ě, resp. 'ā > 'ā > ie

'ä > ě, resp. 'ā > ie

Přehláska proběhla v sekvenci měkký konsonant + (krátká nebo dlouhá) samohláska 'a nebo 'ä na konci slova vždy, uprostřed slova pokud nenásledovala tvrdá souhláska.

Změna byla vázána na výsledky pračeské depalatalizace.

Následnost přehlásky:

1. Nejdříve 'a/'ā splynulo s 'ä/'ā (to již existovalo u slov, která měla na

původním místě nosovku ϵ : pěṭ > p'ät').

Tedy:

	krátké	dlouhé
po měkkém konsonantu	'ä, 'a → 'ä	'ā, 'ā → 'ā
po tvrdém konsonantu	ä, a → a	ā, ā → ā

Někdy se tak hovoří o **první fázi přehlásky**.

Fakticky tedy:

- 'a > 'ä a 'ā > 'ā: duša > dušä a znam'en'ā > znam'en'ā
- jiné 'ä / 'ā již existovalo z nosovky ϵ (viz denasalisace nosovek): kot'ä (nč. kotě) a chod'ā (3. os. pl. ind. prez.)

Uprostřed slova před následující **tvrdou souhláskou** změna 'a > ä a 'ā > 'ā nenastala, přičemž v této situaci se výsledný vokál reflektuje jako a, srov.: ležat, čas, žaba.

Analogicky se uvedenému pravidlu podrobilo i původní 'ä / 'ā (vzniklé z nosovky ϵ) před následující **tvrdou souhláskou**, srov.: (čästo >) čästo > často, (jäzyk) > jäzyk > jazyk, (mäšo >) m'äšo > maso, (svätý >) sv'ätý > svatý
Výjimkou je zde obvykle 'ä před tvrdým konsonantem k: m'äkký, p'äkný - proto jako výsledek druhé fáze přehlásky: měkký, pěkný. Srov. proti tomu ale případy: jak, jako.

2. Splynutí 'ä > ě a 'ā > ie pak lze považovat za **druhou fázi přehlásky**.

Fakticky tedy:

- 'ä > ě: dušä > dušě a kot'ä > kotě
- 'ā > ie: znam'en'ā > znamenie a chod'ā > chodie

Výsledkem tedy bylo ě („krátké“ jať) v případě výchozího krátkého 'a (resp.

'ä) a dlouhý diftong *ie* v případě výchozího dlouhého 'ā (resp. 'ā̄).

Pozn.: ve staré češtině je doložen patrně dosti starobylý proces, v němž se měnily skupiny l'ě > le a l'ě̄ > lé, a to v souvislosti:

a) s ě vzniklým přehláskou 'a > ě, srov.: vól'a > (vól'ě? >) vóle či přímo vól'a > vóle (nč. vůle);

b) s ě etymologicky původním (praslovanským) (srov.: léto > léto, v tělě > v těle);

c) s ě vzniklým pračeskou kontrakcí (srov.: usilьje > úsilé, дъльje > dlé).

Změna vedla ke vzniku neměkkého, středového *l*, které tvořilo korelační dvojici s tvrdým *l*. Došlo tedy k přehodnocení měkkostního páru měkké *l'* a tvrdé *l*.

Na většině nářečního území a ve spisovné češtině je realizováno pouze *l* střední. Ve východomoravských a slezských nářečích se vyskytuje dvojí *l*, a to středové *l* (v některých východomoravských nářečích vyslovované měkčeji) a tvrdé *l* (které se v některých východomoravských a slezských nářečích a polsko-českém nářečním pruhu vyslovuje jako tzv. obalované *l* (tedy *l̥*).

Důsledky přehlásky 'a > ě pro hláskosloví:

Systémovým výsledkem přehlásky bylo **splynutí nově vzniklého ě (< 'a, 'ä)** a **původního** (z psl. „zdeděného“) ě (< ide. ē / *aj, *oj: viděti, pěna), které se zařazují jako přední varianta fonému *e*.

V hláskosloví přinesla přehláska zjednodušení hláskového (vokalického) systému (odstraňovaly se přední a zadní varianty vokálů) a posílení měkkostní korelace souhlásek.

Důsledky přehlásky 'a > ě pro morfologii, kde posílila **flektivní charakter** (staré) češtiny:

- došlo k rozrůznění měkkých paradigmat (typů) od tvrdých: srov. (duša >) dušě (ja-kmen) x žena (a-kmen), oráčě (jo-kmen m.) x chlapa (o-kmen m.); moře (jo-kmen n.), znamenie (ijo-kmen n.) x města (o-kmen n.) apod., sá-
zieš proti děláš;

- v základech slov došlo k **alternacím** *a* a *ě* (která byla upravována analogií):

srov. čas - Lsg. v česě, řád - řiedě; kuřě - kuřata; třasu - třeseš apod.

Důsledně jsou výsledky přehlásky doloženy ve spisovném jazyce, v českých a středomoravských nářečích. Doklady provedené přehlásky poté v nářečích východomoravských klesají, přičemž ve slezských nářečích přehláska téměř neproběhla.

2. Vęceslav > V'āc'eslav > V'āceslav (pračeská depalatalizace: vlivem následující slabiky obsahující hlásku *s* došlo ke ztrátě měkkosti *c*. Z tohoto důvodu později nedošlo k provedení změny '*a* > *ě*, nýbrž '*ā* bylo reflektováno jako *á*) > Vácslav > (a dále: Vácslav).

Srov. proti tomu:

vęce > v'āc'e > (proběhla přehláska '*a* > *ě*, protože ji umožnilo v následující slabice se nacházející měkkící *c'*) v'iec'e (a dále: > více)

3. 13. století (snad již jeho počátek)
4. přehláska – asimilační změna, při níž přechází samohlásky artikulované v zadu v samohlásku artikulovanou vpředu působením hláskového sousedství
morfologie – tvarosloví
morfologické paradigma – systém tvarů tvořených podle určitého typu (vzoru)
5. Gebauer 1894, 92–121;
Trávníček 1935, 71–76, 78–82;
Komárek 1958, 50–53;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 63–67;
Pleskalová 2001, 30–31;
Komárek 2012, 89–91.

Dušan Šlosar, Jana Pleskalová (2017): RANÁ STARÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/RANÁ STARÁ ČEŠTINA](https://www.czechency.org/slovník/RANÁ_STARÁ_ČEŠTINA) (poslední přístup: 18. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, např. s. 50–70. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. přehláska 'a > ě, flektivnost češtiny
- 7.
- a) kóža > kóžä >
 - b) z'em'a > > země
 - c) otc'a (Gsg.) > ot'că >
 - d) noža (Gsg.) > > nožě
 - e) pěšá > pěš'ã >
 - f) (kureę >) kur'ä >
 - g) (teę >) t'ä >
 - h) (трьре /3. os. pl. ind. prés./ >) trp'ã >
 - i) ležat'i > ležät'i >
 - j) Jan'e > Jän'e >
 - k) dušam'i (Ipl.) > dušäm'i >
 - l) sm'át'i s'ä > sm'ät'i s'ä >
 - m) (svętiti >) sv'ät'it'i >
 - n) (svętý >) sv'ätý >
 - o) (peť >) p'ät' >
 - p) (peťý >) p'ätý >
 - q) jako >
 - r) čáša > > čiešě > číše
- 8.
- a) kóža > kóžä > kóžě
 - b) z'em'a > z'em'ä > země
 - c) otc'a (Gsg.) > ot'că > otcě
 - d) noža (Gsg.) > nož'ä > nožě
 - e) pěšá > pěš'ã > pěšie
 - f) (kureę >) kur'ä > kuřě
 - g) (teę >) t'ä > tě
 - h) (3. os. pl. ind. prés.: трьре >) trp'ã > trpie
 - i) ležat'i > ležät'i > ležěli

- j) Jan'e > Jän'e > Jěne
- k) dušam'i (Ipl.) > dušäm'i > dušěmi
- l) sm'ät'i s'ä > sm'ät'i s'ä > smieti sě
- m) (světiti >) sv'ät'it'i > světiti - přehláska proběhla
- n) (světý >) sv'ätý > svätý - přehláska neproběhla
- o) (pět >) p'ät' > pět
- p) (pětý >) p'ätý > pátý
- q) jako – přehláska neproběhla
- r) čáša > čášä > čiešě > číše

- 9.
- a) Jakou hláskovou změnu proces představuje?
 - b) Přehláska proběhla najednou nebo měla několik fází (uved'te případně kolik)?
 - c) Jaké byly podmínky přehlásky?
 - d) Uved'te odchylné výsledky přehlásky (tedy nikoli ě).
 - e) Průběh změny byl platný pouze pro hláskoslovný systém češtiny nebo zasáhl i další jazykové plány?
 - f) Jaká byla územní platnost přehlásky a její výsledky ve spisovné češtině?
- 10.
- a) Přehláska.
 - b) Dvě fáze.
 - c) Přehláska proběhla v sekvenci měkký konsonant + (krátká nebo dlouhá) samohláska 'a nebo 'ä na konci slova vždy, uprostřed slova pokud nenásledovala tvrdá souhláska.
 - d) Po souhlásce *l* se ve staré češtině vyskytuje *e* (nikoli tedy ě), srov. vól'a > vól'e (nč. vůle).
 - e) Změna byla důležitá nejen pro hláskosloví (zjednodušení hláskového /vokálního/ systému (odstraňovaly se přední a zadní varianty vokálů) a posílení měkkostní korelace souhlásek), ale i pro morfologii (posílení flexivnosti češtiny – vzniká větší počet koncovek – jimi se vymezují měkká paradigmata (typy) proti paradigmátům (typům) tvrdým.
 - f) Průběh přehlásky byl důsledný ve spisovném jazyce, v českých a středo-

moravských nářečích. Frekvence dokladů provedení přehlásky poté ve východomoravských nářečích klesají. Ve slezských nářečích přehláska vzásadě neproběhla.

4.5 Vývoj slabičných likvid - změna slabikotvorného $\underset{\cdot}{t} > tu$ a změna $r' > r$

1. + 2. 1. změna slabikotvorného $\underset{\cdot}{t} > tu$

V případě tvrdého slabikotvorného $\underset{\cdot}{t}$ došlo postupně ke vzniku průvodního uového vokálu a došlo k následné ztrátě slabičnosti tvrdého t . Tedy: $\underset{\cdot}{t} > \underset{\cdot}{t}^u > tu$. Kvantita výsledné skupiny tu byla dána kvantitou původní slabičné likvidy, srov.:

ž $\underset{\cdot}{t}$ ý ($\underset{\cdot}{t}$ krátké) > ž $\underset{\cdot}{t}^u$ ý > ž $\underset{\cdot}{t}$ utý

d $\underset{\cdot}{t}$ gý ($\underset{\cdot}{t}$ dlouhé) > d $\underset{\cdot}{t}^u$ gý > d $\underset{\cdot}{t}$ uhý

Provedením změny zanikl měkkostní protiklad slabikotvorného tvrdého a měkkého l (tedy: $\underset{\cdot}{t} - l'$), přičemž zůstalo pouze $\underset{\cdot}{l}$.

Změna proběhla na téměř celém území s výjimkou reliktvů původního stavu (tj. bez změny $\underset{\cdot}{t} > tu$) v nářeční skupině východomoravské, lašské a polsko-českém nářečním pruhu, srov.:

(východomoravské) ch $\underset{\cdot}{t}$ p, popř. chup, ž $\underset{\cdot}{t}$ ý, popř. žutý, (lašské) čunek, muvic (zde vývoj $\underset{\cdot}{t} > u$), dílčím způsobem také archaické ut (< $\underset{\cdot}{t}$): ž $\underset{\cdot}{t}$ uty, ž $\underset{\cdot}{t}$ ulc.

Změna tak přispěla k rozrůznění českého jazykového (nářečního) prostoru.

2. změna $r' > r$

Změna představuje ztvrdnutí měkkčího slabičného r' . Motivace ke změně byla (vnitro)systémová: po změně $\underset{\cdot}{t} > tu$ existovalo již jen $\underset{\cdot}{l}$ (nerozlišené měkkostním protikladem). Situace v případě slabičného r však byla jiná, neboť před změnou existovala dvě: tvrdé a měkké. Asymetrická situace byla odstraněna ztvrdnutím měkkčího slabičného r' .

Pozn.:

Ve skupinách $čr$ a $žr$ byla výslovnost nového slabičného r ovlivňována do 14. století někdy průvodním vokálem i - y -ovým, srov.: černý i černý, žrnov i žrnov. Až v průběhu 14. století došlo k prosazení skupiny er (tedy spojení e a neslabičné r): černý, žernov.

3. 1. Před 13. stoletím.
2. Změna proběhla před změnou $r' > ř$, tedy před 13. stoletím.
4. likvida – hláska plynná, v češtině r a l .
průvodní vokál – tzv. svarabhaktický vokál, který stál před slabikotvornými hláskami (nebo za nimi či z obou stran) a provázel jejich výslovnost.
5. Gebauer 1894, 287–300;
Trávníček 1935, 111–115;
Komárek 1958, 49–50;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 76–77;
Pleskalová 2001, 33–35;
Komárek 2012, 88–89.

Dušan Šlosar, Jana Pleskalová (2017): RANÁ STARÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/RANÁ STARÁ ČEŠTINA](https://www.czechency.org/slovník/RANÁ%20STARÁ%20ČEŠTINA) (poslední přístup: 21. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, např. s. 174–189. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. vývoj slabičných likvid
7. a) $Ch\underset{\circ}{r}m > >$
b) $Ch\underset{\circ}{r}mec > >$
c) $m\underset{\circ}{r}viti > >$
d) $s\underset{\circ}{r}nce > >$
e) $č\underset{\circ}{r}n > >$
8. a) $Ch\underset{\circ}{r}m > Ch\underset{\circ}{r}^u m > Ch\underset{\circ}{r}um$
b) $Ch\underset{\circ}{r}mec > Ch\underset{\circ}{r}^u mec > Ch\underset{\circ}{r}um$

c) m₁viti > m₁^uviti > m₁uviti

d) s₁nce > s₁^unce > s₁unce

e) č₁n > č₁^un > č₁un

9. a) Kdy daná změna proběhla? Uveďte alespoň století.
b) Uveďte relativní chronologii („co bylo dříve?“) změny ve vztahu k vývoji slabičné likvidy $r' > r$.
10. a) Změna proběhla před 13. stoletím.
b) Nejdříve proběhla změna slabikotvorného $t > tu$, poté změna $r' > r$.

4.6 Staročeská asibilace $t' > c'$, $d' > dz'$ a $r' > ř$ (vznik ř)

1. Staročeské asibilace pod svým názvem zahrnují foneticky motivované změny (změny vyplývající z mechanismu artikulace).

V průběhu změny tak vznikl sykavkový šum (asibilace) při artikulaci palatalizovaných dentál t' , d' a r' : tedy $t^{s'}$, $d^{s'}$ a $r^{s'}$: l'úostivý > l'úostcivý, děd > dzěd, Or'ěchov > Oř'ěchov.

Převažující protiklad palatalizovanosti a nepalatalizovanosti v konsonantickém systému tehdejší češtiny měl za následek zrušení projevů staročeské asibilace u hlásek t' a d' (s výjimkou nářeční oblasti slezské, srov. slezské c' a dz' : dz'ec'i (děti).

V případě asibilace měkkého (palatálního) r' se průběh změny projevil ve výsledném vzniku nové hlásky v češtině – ř. Srov. tr'i > tři.

Tendence ke vzniku ř byla natolik silná, že byly zasaženy i etymologické skupiny $r + s$: srov. trstina > třtina, oř (← sthn. ors, něm. Ross).

(Staro)české ř tedy vzniklo:

- 1) asibilací měkkého r' ;
- 2) z původních hláskových spojení $r + s$.

Změna zasáhla celé území českého jazyka. Projevy asibilace původního t' a d' jsou zachovány ve slezských nářečích, reliktně i ve východomoravských nářečích. České $ř$ chybí ve východomoravských nářečích kopaničářských, které však jsou výsledkem až novodobé středoslovenské kolonizace. Podobně hláska $ř$ absentuje např. v nářečí obce Halenkovice, osídlené až novodobou valašskou kolonizací.

Pozn.: Změna neproběhla ve slovenštině, kde se původní r' depalatalizovalo (ztvrdlo), srov.: $t'ri > tri$. Neprovedení změny je jedním z diferencních znaků mezi češtinou a slovenštinou.

V návaznosti na výsledky změny $r' > ř$ proběhla změna disimilačního charakteru v těch případech, kdy vznikla artikulačně náročná skupina $čř$ ($< čr'$). Tato artikulačně náročná hlásková skupina byla odstraněna změnou (disimilací) $čř > tř$.

Srov.: čřevo $>$ třevo (později střevo $>$ střevo)

čřešně $>$ třešně (nář. střešně)

2. star'ec $>$ stařec
 $tr'i > tři$
3. Změna $t' > c'$, $d' > dz'$ - objevuje se ve 13. a 14. století
Změna $r' > ř$ byla provedena ve 13. století (patrně po změně $g > \gamma > h$)
Změna $čř > tř$ proběhla až po změně $r' > ř$ snad také ve 13. století.
4. asibilace – vznik (původního) sykavkového šumu
relikt – pozůstatek
disimilace – posílení akustických a artikulačních rozdílů dvou hlásek v jednom řečovém úseku (opak asimilace)
5. Gebauer 1894, 327–350, 388–391, 400–405;
Trávníček 1935, 129–132, 200–203;
Komárek 1958, 48–49;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 84–86;

Pleskalová 2001, 32–33;

Komárek 2012, 87–88

Dušan Šlosar, Jana Pleskalová (2017): RANÁ STARÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/RANÁ STARÁ ČEŠTINA](https://www.czechency.org/slovník/RANÁ_STARÁ_ČEŠTINA) (poslední přístup: 23. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 322 ad., 394–399 URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. asibilace, vznik ř, disimilace
7. mor'e >
tr'i >
r'ěka >
kur'ě >
star'ec >
tr'paslek ,trpaslík' >
trstina >
ors >
8. mor'e > moře
tr'i > tři
r'ěka > řeka
kur'ě > kuře
star'ec > stařec
tr'paslek > třpaslek
trstina > třtina
ors > oř
9. a) Co je to asibilace?
b) Prosadila se asibilace hlásek *t'* a *d'* v českém jazykovém prostoru?
c) Prosadila se asibilace hlasky *r'* v českém jazykovém prostoru?
10. a) Vznik sykavkového šumu; ve staré češtině v průběhu artikulace *t'*, *d'* a *r'*.

- b) Nikoli. Její projevy byly v češtině odstraněny. Projevy asibilace jsou zachovány ve slezských nářečích, reliktně i ve východomoravských nářečích.
- c) Ano. Hláška *ř* chybí pouze v hláskovém repertoáru pouze ve východomoravských nářečích kopaničářských (které jsou výsledkem až novodobé středoslovenské kolonizace), resp. i některých obcí vzniklých novodobou valašskou kolonizací (Halenkovice).

4.7 Vznik a vývoj pobočných slabik

1. + 2. Po provedení zániku a vokalizace jerů (tedy po konci 10. století) se v jistých pozicích po zániku lichých (slabých) jerů původní neslabičné sonanty (*r, l, m, n, j*) staly součástí hláskových skupin podobných slabice.

Uvedené souhláskové skupiny se označují tradičně jako tzv. pobočné slabiky.

Srov. např.	bra/брь	>	bratr
počet slabik:	1.	2.	1.

Jak dokládají staročeské veršované památky (zejm. se závazným veršovým schématem), v nových pozicích sonanty samostatnou slabiku netvořily.

Další vývoj pobočných slabik (od 14. století):

- 1) došlo k zachování neslabičné sonory: bylo tomu tak na počátku slova, srov.: jdu, jmu, lháti;
- 2) došlo k zániku neslabičné sonory: jhráti > hráti, jmám > mám, jsem > sem, nesl > nes;
- 3) vznikla sekvence průvodní vokál + sonora: lázn > lázeň, Gpl. sestr > sester, sedm > sedum;
- 4) došlo k zániku konsonantu před sonorou: sedlka > selka, tkadlcě > tkalce;
- 5) došlo ke změně neslabičné sonory na slabičnou (v případě *r, l*, výjimečně *m*): bratr > bratr̥, osm > osm̥.

Změny proběhly v rozmezí 14. – 16. století v rozdílném rozsahu ve spisovném jazyce a nářečí.

3. Vznik tzv. pobočných slabik po konci 10. století (po provedení zániku a vokalizace jerů).

Tendence k omezení počtu tzv. pobočných slabik se projevuje od počátku 13. století, vrcholí ve 14. století a pokračuje až do 16. století.

4. pobočná slabika – skupina souhlásek netvořících sice samostatnou slabiku, ale která byla artikulačně realizována s vedlejším (neplným) vrcholem zvučnosti na sonoře

5. Gebauer 1894, -;

Trávníček 1935, 115, 226–230;

Komárek 1958, 154–155;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 77–79;

Pleskalová 2001, 35–36;

Komárek 2012, 101–103

Radoslav Večerka (2017): POBOČNÁ SLABIKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/POBOČNÁ_SLABIKA (poslední přístup: 1. 2. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 162–170. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. pobočná slabika, slabika, sonora

7. bratrъ > > bratr

osmъ > osm > (spisovná čeština)

osmъ > > osum (nářečí)

Grpl. sestrъ > >

bojaznъ > >

sedlъka > >

jъměti > >

8. bratrъ > bratr > bratr̥
osmъ > osm > osm̥ (spisovná čeština)
osmъ > osm > osum (nářečí) – vkladné (průvodní) *u*
Gpl. sestřъ > sestr > sester – vkladné (průvodní) *e*
bojaznъ > bázn > bázeň – vkladné (průvodní) *e*
sedlьka > sedlka > selka
jьměti > jmieti > míti
9. a) Na výsledky jaké změny byl vznik pobočných slabik vázán?
b) Kdy vznikly tzv. pobočné slabiky?
c) Určete období, v němž počíná tendence k zániku pobočných slabik.
d) V jaké období vrcholí uvedená tendence?
10. a) Na výsledky zániku a vokalizace jerů.
b) Po průběhu zániku a vokalizace jerů (po konci 10. století)
c) Od 13. století.
d) Ve 14. století.

5. blok – Hláskové změny 14. století

5.1 Přejetí *f*

5.2 Změna (diftongizace) $\bar{e} > ie$

5.3 Přehláska $'u > i$

5.4 Přehláska $'o > \bar{e}$

5.5 Hlavní historická depalatalizace

5.6 Změna $\bar{e} > e$

5.7 Změna (diftongizace) $\acute{o} > u\acute{o}$ (resp. $o > uo$)

5.8 Artikulační povaha staročeského *v* (*w*) a změna $w > v$

Provedení hláskových změn ve 14. století ve svých důsledcích znamenalo dovršení přestavby českého hláskového systému. Zděděný stav hláskosloví byl podroben výrazné přestavbě v oblasti konsonantismu, v návaznosti také vokalismu. Reflexe probíhajících hláskových změn v psané češtině byla (téměř) bezprostřední. V uvedeném období lze sledovat posílení nářečního rozrůznění, neboť většina hláskových změn 14. století nezasáhla celé jazykově české území.

5.1 Přejetí *f*

1. + 2. + 3. Konsonant *f* nebyl v počátečních fázích češtiny (pračeština, raná stará čeština) frekvenčně vytižen jako součást hláskového systému.

Uvedená hláska se v této době vyskytovala v onomatopoických slovech a v citoslovcích: fučati, fúk, fí, fňukati, hafati.

V přejatých slovech bylo patrně do 13. století cizí *f* nahrazováno hláskami *p* či *b*, srov.: lat. firmare → č. biřmovati, sthn. biscof → č. biskup.

Ve slovech přejatých se *f* začíná objevovat od konce 13. století, ve 14. století a později je již běžné, srov. např.: fík, farář, flaška, frejjeř, fedruňk, fabule.

Uvedený stav snad způsobil, že v uvedeném období vzniklo i „domácí“ *f*, a to ze skupin *pv*: *pv > pf > f*, srov: úpvati > úfati, doufati, a později znělostní asimilací (před pauzou): krev [kref], lov [lof], Gsg. ovsa [ofsa].

Větší rozšíření hlásky *f* mělo za následek nejspíše posun v artikulaci staročeského *v* [w], viz výklady o staročeském *v*.

4. -
5. Gebauer 1894, 440–442;
Trávníček 1935, 143;
Komárek 1958, 57;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 97;
Pleskalová 2001, 33;
Komárek 2012, 101

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA 14. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_14_STOLETÍ (poslední přístup: 31. 1. 2019)

4. -
5. přejetí *f*, adaptace, latina, němčina
6. onomatopoická slova – slova zvukomalebná
7. -
8. -
9. a) Existovalo v češtině starobylé *f* ještě před jeho posílením přejímkami z cizích jazyků?
b) Frekvence hlásky *f* byla od počátku češtiny posilována či tomu bylo naopak?
c) Od konce 13. století je již původní *f* u slov přejatých reflektováno jako *f* (dříve bylo cizí *f* reflektováno jako *p* či *b*). Pokuste se určit starobylost přejetí, kdy hranicí bude konec 13. století u těchto slov:
biskup ← sthn. biscof

Luciper ← lat. Lucifer

barva ← něm. Farbe

Ščepán ← Stephan

Olbram ← Wolfram

flaška ← něm. Flause

10. a) Ano, původem praslovanské *f* se vyskytovalo pouze v některých citoslovkách a slovech onomatopoických (frkati, fučati). V češtině dále vzniklo *f* ze skupiny *pv* (> *pf* > *f*): úfati, zúfati a později znělostní asimilací.
- b) Pozice hlásky *f* byla v hláskovém systému staré češtiny posilována.
- c) biskup – před koncem 13. století
Luciper – před koncem 13. století
barva – před koncem 13. století
Ščepán – před koncem 13. století
Olbram – před koncem 13. století
flaška – až od počátku 14. století

5.2 Změna (diftongizace) 'ě > ie

1. Změna představuje diftongizaci původního dlouhého 'ě (tedy 'ě̃) po všech původně palatalizovaných hláskách, z něhož vydělením i-ové složky vznikl dlouhý diftong *ie*.
- Změnu je možno popsat také jako rozvinutí jotace před 'ě̃ po všech původně palatalizovaných hláskách.
- Vznik diftongu *ie* podnítil ze systémových důvodů změnu *ó* > *uo* (a tedy vznik diftongu *uo*)
2. měra > miera
věra > viera
hřěch > hřiech
prosě (3. os. pl. ind. prez.) > prosie
3. Změna proběhla ve 14. století (nejstarší doklady pochází z konce 13. století).

4. -
5. Gebauer 1894, 39, 187–190;
Trávníček 1935, 42–43, 102–108;
Komárek 1958, 79–82;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 103–105;
Pleskalová 2001, 38–39;
Komárek 2012, 96–98

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA 14. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Neku-
la, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*.
URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_14_STOLETÍ (poslední
přístup: 1. 2. 2019)

6. diftongizace, rozvinutí jotace
7. město >
kameně >
větr >
děk >
děvcě >
tupě (3. os. pl. ind. prez.) >
chtěti >
8. město > miesto
kameně > kamenie
větr > vietr
děk > diek
děvcě > dievcě
tupě (3. os. pl. ind. prez.) > tupie
chtěti > chtieti
9. a) Uved'te dataci.
b) Provedení změny podpořilo vznik další změny. Uved'te ji.
10. a) 14. století.
b) Změna *ó* > *uo*.

5.3 Přehláska 'u > i

1. Změna (přehláska) zasáhla přední variantu 'u, přičemž vzniklo měkkící u s širokou výslovností ('ü), které poté splynulo s i.

Přehláska byla provedena ve všech pozicích a zasáhla jak slabiky krátké, tak slabiky dlouhé. Změna souvisí s vývojem párové měkkosti souhlásek.

Průběh změny: 'u (> 'ü) > i a 'ū (> 'ū) > ī (tj. dlouhé í)

V nářečích a současné spisovné češtině došlo v jistých případech k odstranění výsledků přehlásky podle analogie (v 15. století), srov. neexistence podob s provedením přehlásky v nč.:

stč. pracjji, maži x (od 15. stol. podle kupujj) nč. pracuju/pracujj, mažu

stč. všidy x (od 15. stol. podle tudy) všudy

Charakter rozšíření změny v geografickém smyslu měl vliv na rozdílení českých nářečí. Přehláska byla důsledně provedena v českých nářečích v užším smyslu, v přechodném moravsko-českém nářečí neproběhla v koncových slabikách, v středomoravských (hanáckých) nářečích nebyla navíc provedena v kořených slabikách. V nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (lašských) se přehláska neprovedla vůbec (došlo tedy ke splynutí 'u a u).

Výsledky přehlásky se projeví i v morfologickém plánu češtiny a posílily její flektivnost:

- 1) posílily diference mezi tvrdými a měkkými tvary deklinace jmenné, srov.: Dsg. chlapu x oráču > oráči;
- 2) posílily diference mezi tvrdými a měkkými tvary deklinace zájmené, srov.:
Asg. f.: tu x ju > ji;
- 3) posílily různost tvarů v konjugaci, srov.:
nesu x kruju > kryji nesú x kryjú > kryjí

2. Příklady změny jsou uvedeny bez středního stupně:

l'ud > lid

junoč > jinoč

břuch > břich

c'uzí > cizí

pl'úce > plíce

zem' u (Asg.) > zemi

kryjú > kryjí

dělajú > dělají

tis'úc > tisíc

3. Přehláska byla provedena ve druhé třetině 14. století.

4. Gebauer 1894, 266–278;

Trávníček 1935, 86–88;

Komárek 1958, 100–101;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 70–73;

Pleskalová 2001, 37;

Komárek 2012, 94–95

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA 14. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Neku-
la, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*.
URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_14_STOLETÍ (poslední
přístup: 31. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s.
70–79. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

5. přehláska – označení pro změnu „nepředního“ vokálu v přední pomoci asi-
milace k jejich fonetickému okolí

6. přehláska 'u > i, deklinace jmenná, deklinace zájmenná, konjugace

7. Juří >

l'úbati >

dušu >

zem' u >
oráču >
kryju >
L'udmila >
jú (Isg. f.) >
ňú (Isg. f.) >
mažu >
ruka >
luk >
kupovati >
buditi sě >

8. Juří > Jiří

l'úbati > líbati

dušu > duši

zem' u > zemi

oráču > oráči

kryju > kryji

L'udmila > Lidmila

jú (Isg. f.) > jí

ňú (Isg. f.) > ní

mažu > maži

ruka – přehláska neproběhla, *u* předchází tvrdý konsonant

luk – přehláska neproběhla, *u* předchází tvrdý konsonant

kupovati – přehláska neproběhla, *u* předchází tvrdý konsonant

buditi sě – přehláska neproběhla, *u* předchází tvrdý konsonant

9. a) Uveďte dataci provedení změny (přehlásky).

b) Projevily se důsledky hláskové změny *i* v dalším jazykovém plánu?

Uveďte jej.

c) Jaká byla následnost (relativní chronologie) přehlásky ' *u* > *i* a změny (dif-
tongizace) *ú* > *ou*. Která z uvedených změn byla starší?

- d) Ve kterých nářečích byla změna provedena důsledně?
10. a) Druhá třetina 14. století.
b) Morfologický.
c) Starší změnou byla přehláska 'u > i. Proto např. v 3. os. pl. ind. prez. dělajú > dělají, nikoliv *dělajou.
d) V českých nářečích v užším smyslu.

5.4 Přehláska 'o > ě

1. Změna (přehláska) zasáhla přední variantu 'o, přičemž patrně vzniklo měkčíí o s širokou výslovností ('ö), které splynulo s ě. Změna představuje přehlásku 'o > ě po palatalizovaných hláskách. Po l' jsou výsledky tyto: le (resp. lé).

Průběh změny:

$$\begin{array}{ccc} 'o (> 'ö) > ě & a & 'ō (> 'ō) > ie \\ & & e \text{ (po } l') & & é \text{ (po } l') \end{array}$$

Dosah změny nebyl tak zásadní jako v případě změny 'u > i, neboť eventuálních pozic, kdy o po měkkém konsonantu následovalo, nebylo mnoho.

Přehláska proběhla:

- v koncovkách měkkých typů maskulin a neuter (-ovi, -ové, -óv, -óm, -oma);
- v příponě -óv a -ový u adjektiv;
- u sloves se sufixem -ova-.

Rozšíření změny bylo patrně výrazně geograficky omezeno, ve spisovné češtině se až na nečetné výjimky (v případě dativních tvarů neuter, srov. moř'óm > mořiem > mořím a v případě Dpl. kon'óm > koniem > koním) přehlasované podoby neprosadily.

2. dědic'ovi > dědicěvi
Ježúšovi > Ježíševi
ciesařovi > ciesařěvi

3. Přehláska byla provedena ve druhé třetině 14. století.
4. Gebauer 1894, 236–240;
Trávníček 1935, 85–86;
Komárek 1958, 101–103;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 73–74;
Pleskalová 2001, 36–37;
Komárek 2012, 94–95

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA 14. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_14._STOLETÍ (poslední přístup: 31. 1. 2019)

5. analogie – motivace průběhu změny na základě podobnosti, připodobnění jednoho výrazu druhému
morfologická analogie – systémový požadavek na morfematické zpravidlení a unifikaci paradigmatu
paradigma - systém tvarů ohebného slova tvořených podle určitého vzoru.
6. a) dědic'ovi >
b) ukřižovali >
c) mesiac'ov >
d) bičovati >
e) král'ová >
f) král'ovi >
g) koňóm > >
h) mořóm > >
7. a) dědic'ovi > dědicěvi
b) ukřižovali > ukřižěvali
c) mesiac'ov > mesieciiev
d) bičovati > bičěvati
e) král'ová > králevá

- f) král'ovi > králevi
 g) koňóm > koniem > koním
 h) mořóm > mořiem > mořím
8. přehláska 'o > ě
9. a) Prosadila se změna zcela v psaných památkách 14. a 15. století?
 b) Prosadila se změna zcela v nářečích?
 c) Je změna doložena v současné spisovné češtině?
10. a) Neprosadila.
 b) Neprosadila. Až na výjimky byly výsledky změny odstraněny působením morfologické analogie.
 c) Ano, v dativu u neuter, srov.: nč. mořím (< mořiem < mořóm) a u subst. kůň, srov.: koním (< koniem < koňóm).

5.5 Hlavní historická depalatalizace

1. + 2. Proces je v odborné literatuře označován také jako staročeská depalatalizace, ztráta měkkostní korelace či zánik párové měkkosti souhlásek.

Výsledkem procesu bylo ztvrdnutí většiny palatalizovaných souhlásek. Důsledkem bylo odstranění do té doby hlavního znaku konsonantismu v češtině, a to systému měkkostních protikladů (měkkostní korelace) měkkých a neměkkých konsonantů (srov. např. *s'* a *s*: *s'en'* 'tento' a *sen*).

Depalatalizace zasáhly tyto palatalizované souhlásky (chronologicky), které splynuly se svými protějšky nepalatalizovanými:

- 1) měkké retnice *b'*, *p'*, *m'*, *v'*, *f'*;
- 2) palatalizované zubnice *d'*, *t'*, *n'* (srov.: дѣнь > d'en' > den);

Zvýšená palatalizovanost zubnic *d'*, *t'*, *n'* před vokály *i* a *ě* nevedla k depalatalizaci, ale ve změnu v palatály *ť*, *ď*, *ň*, srov. *n'ic* > (psané) *nic*, *d'et'i* > (psané) *děti*.

Před vokálem *e* se *d'*, *t'* a *n'* depalatalizovaly (*n'ebud'et'e* > *nebudete*).

- 3) sykavky $ž' > ž$, $š' > š$, $č' > č$, $z' > z$, $s' > s$, $c' > c$ a také $ř$ v pozici před $ě$, srov.: ř'ěka > řeka, Gsg. moř'ě > moře;
- 4) v důsledku přehlásek $'a > ě$, $'o > ě$ a $'u > i$ byly z hláskového systému odstraněny další pozice s měkkými hláskami;
- 5) zůstaly tak v zásadě měkké konsonanty v absolutním konci slov, které byly rovněž depalatalizovány, srov.: kost' > kost, báz'n' > báz'n (někdy byly výsledky depalatalizace upraveny vlivem analogie, zde podle tvarů s $ň$: např. G, D. Lsg. báz'ňi → Nsg. báz'ň, posléze báze'ň).

Pozn.: Součástí hláskového systému zůstal měkkostní pár tvrdé l – měkké l' , který se dále pro svou osamocenost vyvíjel jiným způsobem, a to splynutím v l -střední.

Staročeská depalatalizace měla důležitý vliv na systém konsonantů i vokálů. Její projevy také měly značný vliv na rozrůznění českých nářečí.

3. Proces započal patrně v polovině 13. století a trval až do konce 14. století.
4. Gebauer 1894, 353–365;
Trávníček 1935, 199–205;
Komárek 1958, 107–110;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 86–97;
Pleskalová 2001, 38–39;
Komárek 2012, 94

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA 14. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_14_STOLETÍ (poslední přístup: 31. 1. 2019)

Dušan Šlosar (2017): DEPALATALIZACE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/DEPALATALIZACE> (poslední přístup: 24. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 324–339. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

5.6 Změna *ě* > *e*

1. Změna *ě* v *e* (fakticky tedy splynutí *ě* s *e*) patří mezi projevy hlavní (historické) depalatalizace.

Pozn.: Po labiálách (*b, p, m, v*)¹⁴ se krátké *ě* rozložilo na *j + e*: běhat [bjehat], chalupě [xalupje], věc [vjec], město [mjesto], přičemž po *m* došlo ještě k dalšímu vývoji.

Po provedení historické depalatalizace došlo v případě spojení *mě* (vyslovované [mje]) asimilací ke změně na [mňe], a tedy [mňesto] – uvedená změna nestejným způsobem geograficky rozšířila (Čechy, západní polovina Moravy), nepronikla do psané češtiny ani do novočeského pravopisu.

Změna je tradičně (ale nepřesně) označována jako ztráta jotace.

2. skrz'ě > skrže
duš'ě > duše
s'ěno > seno
3. Změna byla provedena ve druhé třetině 14. století.
4. -
5. Gebauer 1894, 195–204;
Trávníček 1935, 104–106;
Komárek 1958, 105–107;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 92 a 103–105;
Pleskalová 2001, 39–40;
Komárek 2012, 96–98

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA 14. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_14._STOLETÍ (poslední přístup: 23. 1. 2019)

¹⁴ A také po *f*: fěrtuch [fjertuch]

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 50–56. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. změna *ě* > *e*, hlavní (historická) depalatalizace
7. dušě >
cěsta >
mužě (Gsg.) >
řeč >
Libušě >
sěkánie >
Břěclav >
hřebík >
8. dušě > duše
cěsta > cesta
mužě (Gsg.) > muže
řeč > řeč
Libušě > Libuše
sěkánie > sekánie
Břěclav > Břeclav
hřebík > hřebík
9. a) Jak lze popsat změnu *ě* > *e*?
b) Jaký byl vývoj změny po labiálách?
c) Výsledky vývoje změny po *m* pronikly do psané češtiny, resp. Do novočeského pravopisu?
10. a) Splynutí *ě* s *e* jako důsledek hlavní (historické) depalatalizace.
b) Krátké *ě* se rozložilo na *j* + *e*.
c) Výsledky nepronikly ani do psané češtiny, ani do novočeského pravopisu.

5.7 Změna (diftongizace) *ó* > *uó* (resp. *o* > *uo*)

1. Změna představuje diftongizaci původního dlouhého *ó* (sporadicky i krátkého *o*) po tvrdých souhláskách, z něhož vydělením labializace vznikl dlouhý diftong *uó* (resp. *uo*).

Průběh změny (souhrnně):

- a) *ó* > *uó*: *bóh* > *buóh*
- b) *o* > *uo*: *boha* > *buoha*, *bohu* > *buohu*

Diftongizace zasáhly především dlouhé slabiky. Slabiky krátké podlely diftongizaci jen sporadicky, srov. např. zápisy z *Pasionálu klementinského* (dokončen roku 1395): *kuóftel* ‚kostel‘, *yakou* ‚jako‘, *duobu* ‚dobu‘, *prokuop* ‚Prokop‘, *zakuon* ‚zákon‘. Ve slabikách krátkých se však diftongizace neprosadila (vzniklé tvary byly nahrazeny nediftongizovaným *o*), proto budou další výklady věnovány popisu diftongizace ve slabikách dlouhých (*ó* > *uó*).

Proces diftongizace zasáhl i *ó* sekundárně zdloužené po předložkách nebo předponách, srov.: *v óči* > *vuóči* (dnes *vůči*), *zóstatí* > *zuóstatí* (dnes *zůstat*).

Vznik diftongu *uó* byl systémově vázán na změnu *'ě* > *ie* (a tedy na vznik diftongu *ie*).

Vzniklý diftong *uó* je z hlediska dalšího hláskového vývoje češtiny možno charakterizovat jako přechodovou hlásku, neboť další vývoj směřoval ke změně (monoftongizaci) *uó* > *ú* (srov.: *kuóň* > *kůň*, v tradiční grafice *kůň*).

Změna byla provedena na celém českém jazykovém území (s výjimkou severoopavského nářečí).

2. *bóh* > *buoh*
vóz > *vuoz*

chóva > chuova

póhon > puohon

3. Změna proběhla ve 14. století, snad na jeho konci (nejstarší doklad: Duol ,důl‘ pochází z roku 1313).

4. -

5. Gebauer 1894, 242–248;

Trávníček 1935, 82–84;

Komárek 1958, 103–105;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 104–105 a 113–114;

Pleskalová 2001, 38–39;

Komárek 2012, 96–98

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA 14. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_14_STOLETÍ (poslední přístup: 24. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 99. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. diftongizace

7. kórka >

mój >

póda >

sól >

lóno >

dóležitý >

zástupóv >

dóvěřovati >

móžeš (2. os. sg. ind. prez.) >

8. kórka > kuorka

mój > muoj

póda > puoda

sól > suol

lóno > luono

dóležitý > duoležitý

zástupóv > zástupuov

dóvěřovati > duověřovati

móžeš (2. os. sg. ind. prez.) > muožeš

9. a) Bylo procesem diftongizace zasaženo i krátké *o*?
b) Jaký proces byl systémově paralelní s diftongizací *ó > uó* (resp. *o > uo*)?
c) Jaký byl územní dosah změny?
10. a) Pouze sporadicky, diftongizace se zde neprosadila.
b) Proces byl systémově vázán na změnu *'ě > ie*.
c) Změna zasáhla všechna nářečí s výjimkou severoopavského.

5.8 Artikulační povaha staročeského *v* (*w*) a změna *w > v*

1. + 2. Staročeské *v* bylo obouretnou (bilabiální) hláskou [w]. Výslovnostní charakter stč. *v* souvisí s jeho původem z ide. neslabičného *μ*, srov.: **neuos*, lat. *novus*, stsl. *novъ*, č. *nový*.

Změna *w > v* (tj. přechod z bilabiální / obouretné výslovnosti v labiodentální / retozubnou) byl zapříčiněn vstupem *f* do hláskového systému češtiny (převážně v cizích slovech, srov. *farář*, *frejjeř*, ale i v domácím úfati), viz výklady o *f*.

V konsonantickém systému se projevil vliv tzv. hlavní historické depalatalizace tak, že došlo k přestavbě nejdůležitějších protikladů (korelací) z dřívější korelace palatálnost x nepalatálnost na nově konstituovanou korelaci znělost x neznělost. Pravděpodobně z tohoto důvodu vstupuje do češtiny hláska *f* jako neznělý protějšek znělého *v*.

Pozn.: V období před 14. stoletím se cizí *f* reflektovalo v přejatých slovech jako *p* či *b*: srov. něm. *biscof* → č. *biskup*, něm. *farva* → č. *barva*.

Po provedení změny $w > v$ tak vznikla dvojice $f - v$, kde hláska f je labiodentála neznělá a hláska v labiodentála znělá.

Původní bilabiální výslovnost v (tedy w) dokládají některé staročeské zápisy a materiál nářečního charakteru:

- a) zápisy stč. v jako wu / uw , psaní w označující slabiku vu :
prawuda, prawwda ‚pravda‘, modlitw ‚modlitbu‘;
- b) změny $v > u$ u předložek a předpon, srov.: w Prazě $> u$ Prazě, wpásti $> upásti$;
- c) změny $w > b$, např. Bawor $> Babor$, jawor $> jabor$ a také zánik w v případech bratrowi $> bratroj$, lawice $> lajce$, kwjet $> kjet$ a zejména východočeská změna $w > u$ v zavřené slabice, srov. prawda $> prauda$, krew $> kreu$.

Změna $w > v$ byla provedena na většině českého jazykového území. Zbytky původní výslovnosti byly zachovány zejm. v severovýchodočeských nářečích.

3. Do konce 14. století bylo ve výslovnosti w , od počátku 15. století pak již v .
4. -
5. Gebauer 1894, 425–430;
Trávníček 1935, 139–143;
Komárek 1958, 152;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 97;
Pleskalová 2001, 40–41;
Komárek 2012, 101

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA 14. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_14_STOLETÍ (poslední přístup: 24. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 429–446. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. blok – Hlásky v proudu řeči

6.1 Protetické (a hiátové) hlásky *j, v, h* a ráz

6.2 Další projevy změn v proudu řeči

6.2 Tzv. druhá historická depalatalizace

V této části práce jsou zpracovány projevy těch změn, které byly motivovány pozicí (pozičně), kterou dané hlásky měly ve slově, či jejichž vznik byl nejčastěji zapříčiněn bezprostředním kontaktem hlásek v jejich různých sekvencích (kombinačně). Uvedené změny se prosazovaly postupně v poměrně dlouhém období a v různé míře v českém nářečním prostoru a ve spisovné češtině. Do psaného jazyka většinou nepronikly. Nejstarší doklady zde uvedených změn pocházejí již z konce 13. století, některé změny (zvláště disimilační) přesahují až do 15. století, přičemž jejich definitivní prosazení je možno klást až do 16. století.

6.1 Protetické (a hiátové) hlásky *j, v, h* a ráz

1. + 2. Protetické hlásky jako neetymologické stojí na počátku slova před vokály (řidčeji před konsonanty). Protetické hlásky jsou v češtině podle svého původu dvojího typu, přičemž představují:

- a) starobylé dědictví z praslovanštiny, srov.: *vydra* x lit. *údra*, *ǰagne* x lat. *agnus*;
- b) nově vzniklé *j, v, h* a ráz ve staré češtině.

V dalším výkladu se budeme věnovat jen prostředkům vzniklým ve staré češtině. Protetické hlásky vznikaly v absolutním počátku věty po pauze (typickou hláskou protetickou je *h* a *v*). Hiátové hlásky vznikaly v proudu řeči mezi vokály (typickou hiátovou hláskou je *j*).

- 1) protetické *h-* (před *i, e, o, u, a* a před *r*)

Patří k nejstarším protetickým hláskám (již od 13. století): *Habraham*, *Johele* (pův. *Joele*), *česti hi chvála*, *hoheň*, *oheň*, *hrohy*. Uvedený pro-

středek je doložen v nářečích jihozápadočeských a středomoravských.

2) protetické *j-*

K nejstarším protetickým (a hiátovým) hláskám patří *j*, které se vyskytuje pravidelně před *i-* (jilec, jiný, jiskra) a *ě* (jiesti ‚jíst‘), zřídka před *u-* (juž, jutro), ojediněle ve slovech přejatých (japoštol).

Toto *j* se vyskytuje zejména ve středočeských nářečích a ve spisovném jazyce. V ostatních nářečích je buď *i-* (inačí, iskra), nebo (řidčeji) *hi-* (hiskra, hidro ‚jádro‘).

3) Ve 14. století se rozšiřuje protetické *v-* (na počátku slova i na švu složenin) v pozici před *o* (vovčě, von, vokno, vosel, zvorat). Dnešní rozšíření pochází z 16. století: česká nářečí v užším smyslu (bez doudebského nářečí) a západní polovina Moravy. Na východní polovině Moravy a ve Slezsku je *o* bez proteze (okno, on).

V 16. – 18. století se protetické *v-* vyskytuje vedle podob bez proteze i v psané češtině. Do spisovné nové češtiny jev nepronikl.

4) Do okruhu protetických prostředků je nutno zařadit také tzv. ráz, který ovšem není hláskou významotvornou (s fonologickou platností), ale představuje průvodní fonetický zvuk.

Dnes se vyskytuje před vokály po pauze, srov. ^ʔale, ^ʔani, dále na rozhraní slov, srov. f^ʔokně, s^ʔokna, f^ʔuchu atd.

3. Protetické *v-* vzniká v první polovině 14. století, šíří se v 15. století a v 16. století je jeho frekvence nejvyšší. V textech 17. – 18. století je psaní *v-* stylově příznakové pro texty nižšího stylu. Do novodobé spisovné češtiny se *v-* neprosadilo.

Protetické *h-* vzniká ve 14. století

j- před *i-* vzniklo změnami 14. a 15. století

4. proteze (předsouvání) - vkládání konsonantu na počátek slova.

hiát (průzev) - výslovnostní šev na styku dvou heterosylabických (různo-slabičných) vokálů.

ráz (tvrdý hlasový začátek, předraz) - neznělá závěrová hláska, která vzniká

semknutím hlasivek za neznělého artikulačního proudu a poté jejich odtržením

5. Gebauer 1894, 319, 432–433, 464–465, 530–532, 570;
Trávníček 1935, 183–193;
Komárek 1958, 114–116, 118;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 98–99;
Pleskalová 2001, 41;
Komárek 2012, 103–104

Marie Krčmová (1), Radoslav Večerka, Dušan Šlosar, Stanislava Kloferová (2) (2017): PROTEZE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/PROTEZE> (poslední přístup: 24. 1. 2019)

Marie Krčmová (2017): HIÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/HIÁT> (poslední přístup: 24. 1. 2019)
Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 344–372. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. hlásky *j-*, *v-* a *h-*, proteze, hiát, spisovná čeština
7. Označte protetické či hiátové hlásky.
 - a) huzel
 - b) jarmara
 - c) ovoce
 - d) černovocej
 - e) huhlí
 - f) houskej
 - g) hňit
 - h) zavopatřit
 - i) inačí
8. a) huzel
b) jarmara

- c) vovoce
 - d) černovokej
 - e) huhlí
 - f) houskej
 - g) hňit
 - h) zavopatřit
 - i) inačí – proteze chybí
9. a) Uved'te protetické a hiátové hlásky, které se vyskytovaly ve staré češtině.
 b) V jakém období byl jejich výskyt pravděpodobně nejvyšší?
 c) Proniklo protetické *v-* do novodobé spisovné češtiny?
10. a) Bylo to hlásky *j-*, *v-* a *h-*.
 b) V rozmezí 14. – 16. století.
 c) Neproniklo.

6.2 Další projevy změn v proudu řeči

1. + 2. + V dalším výkladu uvádíme příslušný materiál pouze v ilustrativním výběru.
3. Kompletní popis viz literatura předmětu.

a) asimilace

α) asimilace znělosti – změna znělé souhlásky na neznělou a opačně podle povahy následující souhlásky, srov.: prosba > prozba, tbáti > dbáti, nožka > noška. Působí druhá souhláska na první, jedná se o zpětnou, regresivní asimilaci.

V případě, že se znělá párová souhláska (nebo skupina souhlásek) vyskytovala na konci slova před pauzou, měnila se na souhlásku neznělou. Uvedený proces označovaný jako neutralizace znělosti proběhl nejspíše na konci 14. století.

Srov.: knih (Gpl.) > knich

pstruh > pstruch

brázd (Gpl.) > brást

Pro tři hlásky (*ř*, *v*, *h*) je typická postupná, progresivní asimilace. Srov.:

ř: tři (znělé *ř*) x dři (neznělé *ř*). Hlávka *ř* podlehla asimilaci na celém území.

v: proces asimilace zasáhl skupiny *tv* a *kv*, tedy *tv* > *tf*: tvoje > tfoje a *kv* > *kf*: kvočna > kfočna. Asimilace tohoto typu je doložena v některých nářečích jihočeský a mnohem častěji v některých nářečích středomoravských, východomoravských a slezských.

h: podléhá ve skupině *sh* asimilaci progresivní: shoda > schoda (v Čechách a na přilehlých částech Moravy) i asimilaci regresivní: shoda > zhoda (na Moravě).

Do pravopisu změny tohoto typu nepronikly s výjimkou slov etymologicky neprůhledných: dchoř > tchoř, sde > zde.

Nejstarší doklady (regresivní) asimilace pochází z počátku 14. století. Během 14. století se počet výskytů zvyšuje. Na konci 14. století a na počátku 15. století se objevují i doklady tzv. neutralizace znělosti (na konci slov se mění znělé konsonanty na neznělé).

β) artikulační asimilace – proces artikulačního sblížení dvou bezprostředně souvisejících konsonantů

asimilační změny, např.:

dš > dč: nadšenie > nadčenie

cht > kt: chtěl > ktěl

chc > kc: chci > kci

mj > mň: pamjet' > pamňet'

sč > šč: sčasně > ščasně

b) **disimilace**, např.:

šč > št': ješče > ještě

Tato z hlediska nářečního rozrůznění významná změna se objevuje ve 14. století, v následujícím století se skupina št' šíří a v 16. století je již prosazena. Změna byla provedena v českých nářečích v užším slova smyslu a ve spisovné češtině. Neproběhla v nářečích středomoravských, východomoravských a slezských. K dalšímu vývoji skupiny št' viz dále tzv. druhá historická depalatalizace.

ždž > žď': Ždžár > Ždár

žč > žť': nebožčík > nebožtík

čč > čť': němečščí > němeččí > němečtí

Tyto změny byly provedeny v 15. století.

čř > tř': čřeví > třeví, 'střevíc'. Ve 14. století již převažují podoby s *tř*.

kt > cht: Benedikt > Benedicht

v > u: v Prazě > u Prazě

Změna, která byla umožněna bilabiální výslovností v (w), představuje disimilaci dvou za sebou stojících bilabiálních hlásek před retnicemi. Změna proběhla v období do konce 14. století.

c) **staročeská kontrakce (stahování)** – zjednodušení hláskové skupiny dvou po sobě následujících vokálů, event. skupiny vokál + *h* + vokál.

a on > an

a ono > ano

Bohuslav > Bouslav > Bóslav, Búslav

neumělý > nůmělý

Nejstarší doklady pochází již z 13. století, jejich frekvence ve 14. století stoupá.

d) **synizese** – jednoslabičná výslovnost dvou po sobě následujících samohlásek

Maria > Marja

doúfati > doufati

e) **hiátové hlásky** – v pozici mezi vokály v cizích slovech

Maria > Marija

Izrael > Izrahel

f) **apokopa** – zánik samohlásek uvnitř či na konci slova (odsouvání samohlásek)

jeho > jho

jemu > jmu

tamo > tam

výše > výš

g) **zánik, resp. splývání hlásek** – v náročněji artikulovaných skupinách

stsk > sk: městské > městské

čs > c: čso > co

žs > s: množstvie > mnostvie

šs > s: češský > český

h) **přechodné a vkladné hlásky**

sř > stř: sředa > středa

zr > zdr: v Izraeli > v Izdraheli

i) **(historická) metateze** – přesmyk hlásek

*povorzъ > povraz > provaz

inhed > ihned

Tyroly > Tylory

4. etymologie – nauka o původu slova a o vzájemné příbuznosti slov

5. Gebauer 1894, 540–569;

Trávníček 1935, 153–154, 159–176, 214–221;
Komárek 1958, 114–128;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 99–102, 124–125;
Pleskalová 2001, 41–44;
Komárek 2012, 81–83

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA 14. STOLETÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_14_STOLETÍ (poslední přístup: 28. 1. 2019)

Dušan Šlosar, Pavel Kosek (2017): HUMANISTICKÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/HUMANISTICKÁ_ČEŠTINA (poslední přístup: 28. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 384–429. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. kontrakce (stahování), synizeze, hiát, apokopa, asimilace, neutralizace znělosti, disimilace, vkladné hlásky, zánik hlásek, (historická) metateze
7. a) Kdy proběhla změna *šč > št*?
b) Jaký typ změny uvedený proces představuje.
b) Jaký územní dosah tato změna měla
8. a) V 15. – 16. století.
b) Disimilace.
c) Změna byla provedena v českých nářečích v užším slova smyslu a prosadila se ve spisovné češtině.
9. a) na ony > nany
b) Ovidius > Ovidjuš
c) sěmo > sem
d) doktor > dochtor
e) v prostřed > u prostřed > uprostřed
f) čsti > cti

- g) sřěda > střěda
 - h) malženstvo > manželstvo
 - i) Joele > Johele
- 10.
- a) na ony > nany – (staročeská) kontrakce
 - b) Ovidius > Ovidjuš – synizese
 - c) sěmo > sem – apokopa
 - d) doktor > dochtor – disimilace
 - e) v prostřed > u prostřed > uprostřed – disimilace
 - f) čsti > cti – zánik hlásek
 - g) sřěda > střěda – přechodná, vkladná hláska
 - h) malženstvo > manželstvo – metateze
 - i) Joele > Johele - hiát

6.3 Tzv. druhá historická depalatalizace

1. Představuje jazykový proces depalatalizace (odstranění měkkosti, ztvrdnutí), kdy ve skupinách *šť* před následujícím konsonantem (K) došlo ke ztvrdnutí původně měkkého *t'*, srov.:

šťC > *štC*

legenda: C – konsonant

Změna nebyla v podstatě zachycena v psané spisovné češtině.

Proces proběhl až po průběhu disimilace *šč* > *šť*, neboť každé výchozí *šť* vzniklo právě tímto procesem.

2. *šťk* > *štk*: *šťkáti* > *štkáti*
šťv > *štv*: *šťváti* > *štváti*
šťs > *šts*: *hradišťský* > *hradištský*
šťc > *štc*: *pišťce* > *pištce*
3. 15. století
4. disimilace – rozrůznění (rozlišení) dvou stejných nebo podobných hlásek v blízkých slabikách na hlásky s různou artikulací

5. Gebauer 1894, -;
Trávníček 1935, 205–206;
Komárek 1958, 157;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 125;
Pleskalová 2001, 44;
Komárek 2012, -

7. blok – Hláskové změny od konce 14. století do konce 16. století I.

7.1 Změna $y > ej$ (diftongizace $y > ej$)

7.2 Změna $ú > ou$ (diftongizace $ú > ou$)

7.3 Vývoj vokálu y (změna $y > i$, resp. $y > í$)

7.4 Změna $ie > í$ (monoftongizace $ie > í$)

7.5 Změna $uo > ú$ (monoftongizace $uo > ú$)

Následující výklad je věnován hláskovým změnám, jejichž prosazení kulminovalo v 15. století (byť existují i starší zápisy z předcházejícího století, tj. ze 14. století). Pro uvedený okruh změn jsou charakteristické dva znaky: a) měly větší územní dosah než v případě starších změn, b) do psaného jazyka pronikaly daleko pozvolněji a definitivně se prosazovaly v delším časovém období a nedůsledně.

Diferenční znaky mezi mluvenou podobou jazyka a jazykem psaným ukazují, že v tomto období se mimo pochybnost konstituuje čeština jako spisovný jazyk.

7.1 Změna $y > ej$ (diftongizace $y > ej$)

1. + 2. Výsledkem změny (diftongizace) bylo to, že dlouhé tvrdé y začalo být vyslovováno diftongicky.

Diftongizace proběhla ve dvou fázích:

- a) nejdříve vznikl diftong neurčité kvality, nejspíše s otevřenou

výslovností blízkou *a* i *e*, tedy *aj* (kde *a* znázorňuje hlásku neurčité povahy), a tedy: *y* > *aj*.

Na tuto fázi odkazuje způsob zápisů *a*, v nichž si konkurují litery *a* s *e*.

Příklady zápisů:

ey/ei: cztwrtey [čtvrtej], mley[n] [mlej[n]]

ay: nebayway [nebejavaj], mlay[n] [mlej[n]]

b) následně se prosadilo ztotožnění hlásky neurčité povahy (tedy *a*) s vokálem *e*, a tedy: *aj* > *ej*.

Kompletní průběh v obou fázích:

y > *aj* > *ej*: dobrý > dobrəj > dobrej

pýcha > pəjcha > pejcha

Změna (diftongizace) *y* > *ej* je systemově paralelní se změnou (diftongizací) *ú* > *ou*.

Průběh procesu diftongizace *y* > *ej* a jeho důsledky nestejným způsobem zasáhly jak mluvenou a psanou češtinu, tak i nářečí.

Změna byla provedena na podstatné části českého jazykového území: v českých nářečích v užším smyslu, v nářečích středomoravských (srov. následnou změnu *ej* > *é*, viz dále), v západních okrajových úsecích východomoravských nářečí. Je jedním z typických znaků obecné češtiny.

Přestože se nejstarší doklady na provedení změny projevují v psaném jazyce od konce 14. století a počet dokladů narůstá od 15. století, ve spisovné češtině se její projevy nakonec neprosadily.

3. Změna byla provedena v 15. století.

4. Obecná čeština – interdialekt (nadráječní útvar), který vznikl vývojem českých nářečí
5. Gebauer 1894, 134, 281 – 283;
Trávníček 1935, 91–92;
Komárek 1958, 144–147;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 107–110;
Pleskalová 2001, 45;
Komárek 2012, 98–99

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ](https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_DOBY_HUSITSKÉ) (poslední přístup: 26. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 79–82, 82–98. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. diftongizace
7. a) pýcha >
b) dobrý >
c) týden >
d) strýc >
e) mýdlo >
f) pýcha >
g) výr >
h) dobrých >
i) svým >
j) hýbali >
k) krýti >
l) mlýn >
m) svatý >
n) Slaným (Isg.) >

- 8.
- a) pýcha > pejcha
 - b) dobrý > dobrej
 - c) týden > tejden
 - d) strýc > strejc
 - e) mýdlo > mejdlo
 - f) pýcha > pejcha
 - g) výt > vejr
 - h) dobrých > dobrejch
 - i) svým > svejm
 - j) hýbali > hejballi
 - k) krýti > krejti
 - l) mlýn > mlejn
 - m) svatý > svatej
 - n) Slaným (Isg.) > Slanejm
- 9.
- a) Kolik fází měl průběh změny?
 - b) Co je to diftongizace?
 - c) Jak lze krátce charakterizovat proces změny?
 - d) Zapište vývoj změny i s přechodovým stupněm ($y > \underline{aj} > ej$) u těchto slov:
 - kýchanie > >
 - dobrym > >
 - mýto > >
 - e) V jakých nářečích se změna v mluveném jazyce prosadila?
 - f) Prosadila se změna v novodobé spisovné češtině či nikoliv?
- 10.
- a) Změna proběhla ve dvou fázích: 1) $y > aj$ a 2) $aj > ej$.
 - b) Diftongizace je proces změny monoftongu (hlásky prosté) v dvojhlásku (diftong).
 - c) Původní tvrdé y začalo být vyslovováno jako diftong ej .
 - d) kýchanie > kajchanie > kejchání
 dobrým > dobrəjm > dobrejm
 mýto > məjto > mejto

e) V českých nářečích v užším smyslu (tj. v Čechách) a na Moravě v nářečích středomoravských. Je jedním z typických znaků tzv. obecné češtiny.

f) Změna $y > ej$ se v novodobé spisovné češtině neprosadila.

7.2 Změna $ú > ou$ (diftongizace $ú > ou$)

1. + 2. Změna představuje proces diftongizace původního $ú$ na výsledné ou .

V psané češtině je výsledná podoba zachycena v zápise au , aw či av , ow .

Příklady zápisů:

au : $tauzenie$ [toužení], $nad hlawau$ [hlavou]

aw , av : $budawczi$ [budoucí], $mavky$ [mouky], $utrpení$, $muka'$

ow : $korowhwie$ [korouhvie]

Pozn.: Zápisu au (ale označujících vyslovované ou !) se užívalo až do pravopisné úpravy z roku 1849, kdy bylo zavedeno psaní ou .

Změna proběhla ve dvou fázích.

a) Zpočátku vznikl diftong neurčité kvality, nejspíše s otevřenou výslovností blízkou a i o (srov. i kolísání zápisů s au , aw/av a ow), tedy ∂u (kde ∂ znázorňuje hlásku neurčité povahy), a tedy: $ú > \partial u$.

Na tuto fázi odkazuje způsob zápisů ∂ , v nichž si konkurují litery a s o (srov. způsoby zápisů s au , aw , av oproti ow).

b) Následně došlo ke ztotožnění hlásky neurčité povahy (tedy ∂) s vokálem o , a tedy: $\partial u > ou$.

Kompletní průběh v obou fázích:

$ú > \partial u > ou$: $múka > m\partial uka > mouka$

$kúpiti > k\partial upiti > koupiti$

Změna sice proběhla ve všech pozicích ve slově, nicméně na počátku slova je projevů nejméně (v této pozici také změna nepronikla do spisovné češtiny, srov. úřad > ouřad x spis. úřad).

Změna (diftongizace) *ú > ou* je systémově paralelní se změnou (diftongizací) *ý > ej*.

Průběh procesu diftongizace *ú > ou* a jeho důsledky nestejným způsobem zasáhly jak mluvenou a psanou češtinu, tak i nářečí.

Změna byla provedena na historickém území Čech (koupit) vyjma zbytků původního *ú* v nářečí chodském a na západní a střední Moravě (srov. navazující změnu *ou > ó* provedenou ve středomoravských nářečích: kópit). Do spisovné češtiny se změna (diftongizace) *ú > ou* prosadila s výjimkou iniciálních slabik (na počátku slova).

3. Změna byla provedena na počátku 15. století (změna se projevuje v psaných památkách již od konce 14. století a přibývá jich v následujícím století).

4. iniciální pozice – pozice na počátku slova

5. Gebauer 1894, 251, 254, 258–264;

Trávníček 1935, 88–89;

Komárek 1958, 147–149;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 110–111;

Pleskalová 2001, 45–46;

Komárek 2012, 98–99

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ> (poslední přístup: 26. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 99–101, 103. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. diftongizace
- 7.
- a) lúpí >
 - b) búřiti sě >
 - c) túžebný >
 - d) púhý >
 - e) lúh >
 - f) súd >
 - g) húf >
 - h) svú (Isg.) >
 - i) tebú (Isg.) >
 - j) vezmú >
 - k) chúlostivě >
- 8.
- a) lúpí > loupí
 - b) búřiti sě > bouřiti se
 - c) túžebný > toužebný
 - d) púhý > pouhý
 - e) lúh > louh
 - f) súd > soud
 - g) húf > houf
 - h) svú (Isg.) > svou
 - i) tebú (Isg.) > tebou
 - j) vezmú > vezmou
 - k) chúlostivě > choulostivě
- 9.
- a) V kolika fázích změna proběhla?
 - b) Jak lze krátce charakterizovat proces změny?
 - c) Zapište vývoj změny i s přechodovým stupněm (*ú > əu > ou*) u těchto slov:
- kúpí > >
 - múka > >
 - s ženú > >

- d) Jaký byl územní rozsah provedené změny?
- e) Prosadila se změna do novodobé spisovné češtiny?
- f) Jaké byly způsoby zápisu diftongu *ou*?
10. a) Změna proběhla ve dvou fázích: 1) *ú* > *əu* a 2) *əu* > *ou*.
- b) Původní dlouhé *ú* začalo být vyslovováno jako diftong *ou*.
- c) *kúpí* > *kəupí* > *koupí*
múka > *məuka* > *mouka*
s ženú > *s ženəu* > *s ženou*
- d) Změna byla provedena v českých nářečích v užším smyslu (v Čechách mimo relikty původního stavu nářečí chodském) a na západní a střední Moravě.
- b) Diftongizace *ú* > *ou* se v novodobé spisovné češtině prosadila s výjimkou iniciálních slabik.

7.3 Vývoj vokálu *y* (změna *y* > *i*, resp. *ý* > *í*)

1. + 2. Splynutí *y* s *i* (*y* > *i*) bylo důsledkem nesouměrností hláskového systému po provedení hlavní historické depalatalizace (na konci 14. století), neboť vokál *y* neměl po provedení změny *ý* > *ej* dopovídající variantu dlouhou. Ve spisovné češtině (v níž neproběhla změna *ý* > *ej*) bylo změnou zasaženo i dlouhé *ý* (*ý* > *í*). Změna se neprojevila v písmu, původní *y/ý* jsou označovány literami *y/ý*.

Vývoj tzv. tvrdého *y* (souhrnně):

- a) Ve spisovné češtině, ve většině českých nářečí v užším smyslu (vyjma nářečí doudlebského) a v jižní části východomoravských dialektů došlo ke splynutí *y* a *i*, tedy: *y* > *i*.

Dlouhé *ý* mohlo splynout s *í* pouze v těch nářečích a útvarech, v nichž nedošlo k diftongizaci *ý* > *ej*: v části východomoravských dialektů, v nářečích lašských a ve spisovné češtině.

Pozn.: Ve středomoravských nářečích došlo k diftongizaci *ý* > *ej* a k následnému vývoji

ej > é.

b) V části východomoravských nářečí a v nářečích lašských je rozdíl *i – y* doložen do současnosti. V nářečích středomoravských došlo ke změně *y > ê* (*e* s otevřenou výslovností): *ryba > rêba*.

3. -

4. V 15. století (patrně ke konci století).

5. Gebauer 1894, 134, 278–286;

Trávníček 1935, 92–97;

Komárek 1958, 149;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 108–109;

Pleskalová 2001, 46;

Komárek 2012, 99

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ> (poslední přístup: 26. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 115–116, 119. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. vývoj vokálu *y*

7. -

8. -

9. a) Jaká byla následnost popisované změny a diftongizace *y > ej*?

b) Jaký byl vývoj ve spisovné češtině?

c) Jaký byl vývoj ve středomoravských (hanáckých) nářečích?

10. a) Změny spojené s vývojem *y* musel následovat až po změně *y > ej*, protože by postihla i dlouhé slabiky a ke změně *y > ej* by nedošlo.

b) *y > i* a *y > í*

c) *y > ê* a *y > ej > é*

7.4 Změna *ie > í* (monoftongizace *ie > í*)

1. Změna představuje proces monoftongizace původního *ie* (který jako diftong představuje dlouhé *ě*, tedy *ě̃*), který vycházel z postupného vydělování *i*-ové složky (jež posléze převážila), které se změnilo v *í*.

V psané češtině je průběh změny možno sledovat ve způsobech zápisů. Nejdříve byla délka označována nad *e*-ovou složkou (*myeřta*), poté nad složkou *i*-ovou (*mieřto*) a nakonec převládl zápis reflektující výsledek změny (*miřta*).

Změna proběhla ve všech pozicích, v nichž se původní *ie* mohlo vyskytovat (uprostřed slova a na jeho konci), viz dokladová část.

Změna proběhla na celém českém jazykovém území (s výjimkou nářečního území severoopavského a nářečích kopaničářských na východě Moravy, které jsou výsledkem středoslovenské kolonizace). V psaném jazyce se změna díky pravopisné tradici definitivně prosadila snad až ve druhé polovině 16. století.

Výsledky změny (monoftongizace) *ie > í* se zcela prosadily do spisovné češtiny.

2. *viera > víra*
miera > míra
sviece > svíce
vzieti > vzíti
znamenie > znamení
střieleti > stříleti
prosie (3. os. pl. ind. prez.) *> prosí*
3. Změna byla provedena v 15. století.

4. monoftongizace – změna diftongu (dvojhlásky) v jednoduchý vokál
5. Gebauer 1894, 191–195;
Trávníček 1935, 105–108;
Komárek 1958, 150;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 112–113;
Pleskalová 2001, 47;
Komárek 2012, 100–101

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ](https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_DOBY_HUSITSKÉ) (poslední přístup: 26. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 56–71. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. monoftongizace
7. a) miera >
b) sviece >
c) bieda >
d) cierkev >
e) pohřiechu >
f) znamenie >
g) biely > bílý
h) zajiec > zajíc
i) vziati > vzítí
j) čieše > číše
k) chodie (3. os. pl. ind. prez.) >
l) nosie (3. os. pl. ind. prez.) >
8. a) miera > míra
b) sviece > svíce
c) bieda > bída

- d) *cierkev* > *církev*
- e) *pohřiechu* > *pohřichu*
- f) *znamenie* > *znamení*
- g) *bielý* > *bílý*
- h) *zajiec* > *zajíc*
- i) *vziati* > *vzíti*
- j) *čieše* > *číše*
- k) *chodie* (3. os. pl. ind. prez.) > *chodí*
- l) *nosie* (3. os. pl. ind. prez.) > *nosí*

9.
 - a) Charakterizujte proces změny.
 - b) Co je to monoftongizace?
 - c) Jaký byl územní rozsah provedené změny?
 - d) Prosadila se změna do novodobé spisovné češtiny?

10.
 - a) Proces monoftongizace původního diftongu *ie* postupným vydělováním jeho i-ové složky ve výsledné *í*.
 - b) Změna diftongu (dvojhlasiky) v jednoduchý vokál.
 - c) Průběh změny měl téměř celouzemní platnost (s výjimkou nářečního území severoobavského a nářečích kopaničářských na východě Moravy).
 - d) Změna se prosadila do novodobé spisovné češtiny.

7.5 Změna *uó* > *ú* (monoftongizace *uó* > *ú*)

1. Změna představuje proces monoftongizace *uó* (diftongu, který vznikl z *ó*, viz změna *ó* > *uó*) postupným vydělováním u-ové složky, která posléze zcela převládla (tj. výsledkem bylo *ú*). Proběhla v pozici uprostřed slova (*vuoz* > *vúz*), na jeho konci (v koncovkách: *Dpl. chlapuóm* > *chlapúm*), eventuálně i na počátku slova před předložkou (v *uókol* > *vúkol*).

Charakter změny (monoftongizace) dokládá grafika zápisů zanikajícího diftongu (ve fázi vydělování u-ové složky), tedy $u^{\circ},^{\circ}u$, resp. $ů$. Poslední způsob zápisu přešel i novočeské pravopis.

Celý proces s předcházející změnou $ó > uó$ a posléze navazující změnou $uó > ú$ (kde vzniklé dlouhé $ú$ je graficky označeno jako $ů$) lze znázornit takto:

$bóh > b^{\circ}óh > buoh > bu^{\circ}h > bůh$ (psané $bůh$)

Pozn.: Podtržená část postihuje popisovanou monoftongizaci.

Změna se rozšířila na celé české jazykové území s výjimkou okrajového bránického nářečí na Opavsku (uo) a kopaničářských nářečí na Moravě vzniklých středoslovenskou kolonizací ($uó$, $vó$, někdy i zpětně monoftongizované $ó$, o).

Změna pronikla do spisovného jazyka (podobně jako změna $ie > í$).

2. $vuole > vůle$ (v psané podobě: $vůle$)

$suol > sůl$ ($sůl$)

$zuostati > zůstati$ ($zůstati$)

3. Změna byla provedena v průběhu 15. století.

4. Psaní $ů$ je projevem historického principu v novočeském pravopisu.

5. Gebauer 1894, 242–247;

Trávníček 1935, 82–84;

Komárek 1958, 151;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 113–114;

Pleskalová 2001, 47;

Komárek 2012, 100–101

Dušan Šlosar (2017): ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: [https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ](https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA_DOBY_HUSITSKÉ) (poslední přístup: 27. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 99. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. monoftongizace
7. Výslednou podobu zapište písmenem ů.
- duom >
 - kuoň >
 - vuole >
 - nuož >
 - suol >
 - stuol >
 - muoj >
 - tvuoj >
 - ruosti >
 - muože >
 - v uoči >
 - v uokol >
- 8.
- duom > dům
 - kuoň > kůň
 - vuole > vůle
 - nuož > nůž
 - suol > sůl
 - stuol > stůl
 - muoj > můj
 - tvuoj > tvůj
 - ruosti > růsti
 - muože > může
 - v uoči > vůči
 - v uokol > vůkol
- 9.
- a) Charakterizujte proces změny.
 - b) Kdy změna proběhla?
 - c) Jaký byl územní rozsah provedené změny?
 - d) Prosadila se změna do novodobé spisovné češtiny?

10. a) Proces monoftongizace původního diftongu *uo* postupným vydělováním jeho u-ové složky ve výsledné dlouhé *ú*. V tehdejší psané češtině a v novočeském pravopise *ů*.
- b) Změna proběhla v 15. století.
- c) Změna se rozšířila na celé české jazykové území s výjimkou okrajového bránického nářečí na Opavsku a kopaničářských nářečí na Moravě.
- d) Změna se prosadila do novodobé spisovné češtiny.

8. blok – Hláskové změny od konce 14. století do konce 16. století II.

8.1 Změna *é > í* (úženi *é > í*)

8.2 Změna *aj > ej*

8.3 Změna (monoftongizace) *ej > é* a *ou > ó*

Poslední změny zasahující podstatnou část českého jazykového území představují změna *é > í* (úženi *é > í*) a změna *aj > ej*. Uvedenými změnami byl v 15. – 16. století (s dílčími přesahy až do 18. století) zakončen hláskový vývoj spisovné češtiny. Důležitou stabilizující roli v tomto smyslu představovala zejm. psaná podoba jazyka a její konzervativnost. Hláskový vývoj však pokračoval v nářečích, kde se jako nejdůležitější jeví změny typické pro středomoravskou (hanáckou) nářeční oblast (skupinu), které tvoří změna *ej > é* (monoftongizace *ej > é*) a změna *ou > ó* (monoftongizace *ou > ó*).

8.1 Změna *é > í* (úženi *é > í*)

1. + 2. Změna *é > í*, tradičně označená jako úženi, představuje hláskový proces tzv. stoupání předního vokálu. Průběh změny: z předního dlouhého *é* (jakožto středního vokálu) se stává přední dlouhé *í* (tedy vysoký vokál).

Východiskem procesu byla zavřená výslovnost staročeského *é*

v předcházejícím období. Podmínky pro změnu existovaly od poloviny 14. století, tedy po změně $ó > uó$, kdy e ztratilo zadní protějšek (tedy $ó$). Jedná se tedy o změnu fonologickou, která byla podporována vlivy morfologické povahy (srov. např. vyrovnávání rozdílu mezi tvrdým a měkkým skloňovacím typem adjektiv: dobrěho x jarního → dobrího, jarního)

Změna nastala ve slabikách měkkých (srov.: čélko > čílko, řeci > říci) i tvrdých (srov.: ohének > ohínek, psané ohýnek; dobré > dobrí, psané dobrý).

V novodobé spisovné češtině jsou výsledky změny $é > í$ tyto:

- a) $í$ v měkkých slabikách, srov. dřívě, pečínka, žínka, říci;
- b) ve slabikách tvrdých je nejčastěji $é$ (mléko, nést, délka, stéblo);
- c) variantnost $é$ a $í$ (kamének / kamínek) nebo pouze $í$ (postílka (psané postýlka) v deminutivech.

V mluveném jazyce byla změna prosazena během 15. – 16. století (snad na rozhraní obou století). Konzervativnost psaného jazyka však nejspíše vedla k velmi pozvolnému pronikání výsledků změny: nejstarší (problematické) doklady pocházejí ze 14. století, v 15. století je dokladů málo, teprve v 16. století jejich počet stoupá. Nejpozději se prosazují projevy úžení ve slabice $lé > lí$ (18. století).

Změna byla důsledně provedena v mluveném jazyce v Čechách a na Moravě v nářečích středomoravských (hanáckých).

Neprovedena byla v nářečích východomoravských a slezských (s výjimkou okrajových úseků na Ostravsku). Výsledky změny jsou typické pro obecnou češtinu a středočeskou nářeční podskupinu.

3. Změna byla provedena v mluveném jazyce během 15. a 16. století, snad na rozhraní 15. a 16. století.

Největší rozšíření výsledku změny v psaném jazyce pochází až z 15. – 16. století. Nejpozději se objevují projevy úženi ve slabice lé > lí (až z 18. století).

4. O možnosti jiné interpretace změny, nejspíše jako 'é > ie a poté ie > í, viz Komárek 1958, 152 a Komárek 2012, 101, srov.:

řeci > řieci > říci
14. století 15. – 16. století

deminutivum – slovo zdrobnělé

5. Gebauer 1894, 141–145;
Trávníček 1935, 98–99;
Komárek 1958, 151–152;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 114–116;
Pleskalová 2001, 48;
Komárek 2012, 100–101

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 108–113. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

Markéta Ziková (2017): STOUPÁNÍ VOKÁLŮ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/STOUPÁNÍVOKÁLŮ> (poslední přístup: 27. 1. 2019)

6. úženi é > í, stoupání
7. a) délka >
b) kamének >
c) řeci >
d) mléko >
e) polévka >
f) dobrého >
g) dobrému >

- h) zelé >
 - i) chválé (3. os. pl. ind. prez.) >
 - j) světélko >
 - k) lupének >
 - l) dřeve >
 - m) měň >
 - n) véska >
- 8.
- a) délka > dílka
 - b) kamének > kamínek
 - c) řeci > říci
 - d) mléko > mlíko
 - e) polévka > polívka
 - f) dobrého > dobrího (psané dobrýho)
 - g) dobrému > dobrímu (psané dobrému)
 - h) zelé > zelí
 - i) chválé (3. os. pl. ind. prez.) > chválí
 - j) světélko > světílko (psané světýlko)
 - k) lupének > lupínek
 - l) dřeve > dříve
 - m) měň > míň
 - n) véska > víska
- 9.
- a) V čem spočívá tzv. stoupání?
 - b) Jak jsou zachovány výsledky změny *é* > *í* v novodobé spisovné češtině?
 - c) Prosadila se v psané češtině změna v kratším či delším časovém úseku?
- 10.
- a) Tzv. stoupání předního vokálu - z předního dlouhého *é* (jakožto středního vokálu) se stává přední dlouhé *í* (tedy vysoký vokál).
 - b) V novodobé spisovné češtině jsou výsledky změny *é* > *í* tyto:
 - 1) *í* v měkkých slabikách, srov. dříve, pečínka, žínka, říci;
 - 2) ve slabikách tvrdých je nejčastěji *é* (mléko, nést, délka, stéblo);
 - 3) variantnost *é* a *í* (kamének / kamínek) nebo pouhé *í* (postílka (psané

postýlka) v deminutivech.

c) Změna se prosazovala v psaném jazyce velmi dlouho. Od období nejstarších dokladů ze 14. století se změna prosazovala a ustalovala téměř 500 let (do 18. století).

8.2 Změna *aj* > *ej*

1. Změna představuje změnu tautosylabického *aj* v *ej*.

Pozn.: Ve starším pojetí byla změna označována jako zpětná přehláska *aj* > *ej*.

Podle M. Komárka představuje změna fonologické přehodnocení hláskového spojení v jednotný foném. Proces zřejmě souvisí se změnou (difongizací) *y* > *aj* > *ej*: tautosylabické spojení *aj* (tedy *-/a+j/-*) bylo pocíťováno jako spojení *aj* a jako takové podlehlo „sekundárně“ změně na *ej*.

Průběh změny: *y* > *aj* > *ej*
 aj (> *aj*?) > *ej*

Jak uvádí M. Komárek (Komárek 1958, s. 156): „Téžeslabičnost byla nutným předpokladem monofonématického hodnocení skupiny *aj*.“

Změna *aj* > *ej* proběhla pouze tehdy, pokud byla skupina *aj* v tautosylabické pozici. Srov. např.: *po/daj* > *podej*, *vaj/ce* > *vejce*. V případě výskytu skupiny *aj* v heterosylabické pozici (tedy: *-/a/j-*) změna nenastala, srov.: Gpl. *va/jec*, 3. os. pl. ind. *po/da/jí*.

Důsledné provedení změny bylo někdy ovlivněno morfologickou analogií:

- a) podle analogie byla restituována původní podoba: srov. *haj/ný* > *hejneř* (srov. ale v novodobé spis. češtině: *hajný*);
- b) tvary s *ej* převážily u slova *prodej*: srov. *prodaj* > *prodej*, *prodajě* > *prodejě* (srov. v novodobé spis. češtině: *prodej*, *prodeje*);
- c) kolísání v provedení či neprovedení změny (*aj/ej*) s významovým

rozdílem, viz výdaj (srov. v novodobé spis. češtině výdaj) a výdaj > výdej (srov. v novodobé spis. češtině výdej).

Změna *aj* > *ej* byla provedena ve všech nářečích vyjma nářečí východomoravských (zde ovšem byla provedena v západním pruhu kelečském a dolském) a lašských (zde ovšem byla provedena ve východní části ostravské podskupiny).

Pozn.: Paralelní (ale mnohem méně častá) je nářeční změna *au* > *ou*, v jejímž průběhu se měnila buď skupina *au* (původně i heterosylabická) nebo spojení *a* + tzv. obalované tvrdé *t*: *pa-úk* > *pauk* > *pouk* (hanácké *pók*), *ařmara* > *aumara* > *oumara*.

2. *vaj/ce* > *vej/ce* (*x va/jec*; v druhém případě změna neproběhla, neboť je skupina *aj* rozdělena mezislabičným předělem)

krajčí > *krejčí*

daj > *dej*

volaj > *volej*

najlepší > *nejlepší*

3. Změna proběhla během 15. a 16. století (snad na přelomu 15. / 16. století). Nejstarší doklady pocházejí z počátku 15. století (z roku 1401), vrcholu nabývá změna až v 17. století.

4. tautosylabický – těžeslabičný, vyskytující se ve stejné slabice.

heterosylabický – různoslabičný, nacházející se v různých slabikách.

5. Gebauer 1894, 133–139;

Trávníček 1935, 76–77;

Komárek 1958, 156–157;

Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 116–117;

Pleskalová 2001, 48;

Komárek 2012, 98–99

Dušan Šlosar, Pavel Kosek (2017): HUMANISTICKÁ ČEŠTINA. In: Petr

Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL:

https://www.czechency.org/slovník/HUMANISTICKÁ_ČEŠTINA

(poslední přístup: 7. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 102–109. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. Změna *aj* > *ej*, pozice téžeslabičná (tautosylabická), pozice různoslabičná (heterosylabická).
7.
 - a) nejlepší >
 - b) najatý >
 - c) dělaj >
 - d) dělají >
 - e) prodaj >
 - f) prodajě >
 - g) najdu >
 - h) tajný >
 - i) výdaj >
 - j) výdaje >
 - k) zavolaj >
 - l) lajno >
 - m)lišaj >
 - n) kajkl >
8.
 - a) nejlepší > nejlepší
 - b) změna neproběhla
 - c) dělaj > dělej
 - d) změna neproběhla
 - e) prodaj > prodej
 - f) změna neproběhla (analogií podle prodej vznikl i tvar prodeje)
 - g) najdu > nejdu (ale analogií posléze: najdu)
 - h) tajný > tejný (ale analogií posléze: tajný)
 - i) výdaj > výdej i podoba bez provedení změny: výdaj

- j) změna neproběhla
 - k) zavolaj > zavolej
 - l) lajno > lejno
 - m)lišaj > lišej
 - n) kajkl > kejkl
9. a) V jaké slabičné pozici musela být skupina *aj*, aby mohlo dojít ke změně *aj > ej*?
- b) Jaké územní rozšíření změna *aj > ej* v mluveném jazyce dosáhla?
10. a) V pozici tautosylabické.
- b) Změna *aj > ej* proběhla v celém českém nářečním prostoru kromě nářečí východomoravských (s výjimkou provedení změny v západním pruhu kelečském a dolském) a lašských (zde byla provedena ve východní části ostravské podskupiny).

8.3 Změna (monoftongizace) *ej > é* a *ou > ó*

1. Provedení změn je omezeno nářečně. Výsledky změn představují typické hláskoslovné znaky středomoravských (hanáckých) nářečí.

Změna představuje procesy monoftongizací náležitě vzniklých diftongů *ej* (*z ý > əj > ej* a *aj (> əj) > ej*) na *é* a diftongu *ou* (*ú > ou* a *au > əu > ou*) na *ó*.

2. *ej > é:*

strejc > stréc

vozejk > vozék

dej > dé

ou > ó:

mouka > móka

trouba > tróba

pouk > pók ‚pavouk‘

3. Změna byla provedena v 16. století.
4. -
5. Gebauer 1894, 136, 258–260, 283–286;
Trávníček 1935, 76, 88, 91, 156;
Komárek 1958, - ;
Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, 117–118;
Pleskalová 2001, 49;
Komárek 2012, 118–119.

Dušan Šlosar, Pavel Kosek (2017): HUMANISTICKÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*.

URL: https://www.czechency.org/slovník/HUMANISTICKÁ_ČEŠTINA
(poslední přístup: 7. 1. 2019)

Český jazykový atlas 5. Ved. Autorského kolektivu Jan Balhar. Praha 2005, s. 79–109. URL: <https://cja.ujc.cas.cz/CJA5/>

6. Změna *ej* > *é*, změna *ou* > *ó*, monoftongizace, monoftong, diftong, nářečí středomoravská (hanácká)
7.
 - a) mlejn >
 - b) dobrej >
 - c) hejkal >
 - d) zlej >
 - e) (kraj >) krej >
 - f) (hajný >) hejnejš >
 - g) koupit >
 - h) nesou >
 - i) vodou >
 - j) loupit >
8.
 - a) mlejn > mlén
 - b) dobrej > dobré
 - c) hejkal > hékal

- d) zlej > zlé
 - e) (kraj >) krej > kré
 - f) (hajný >) hejnej > héné
 - g) koupit > kópit
 - h) nesou > nesó
 - i) vodou > vodó
 - j) loupit > lópit
- 9.
- a) K otázce relativní chronologie změn. Změny *ej* > *é* a *ou* > *ó* proběhly před změnami *aj* > *ej* a *au* > *ou* nebo tomu bylo obráceně?
 - b) Jak lze uvedené změny z pohledu jejich územního rozšíření charakterizovat? Představují změny s celouzemní platností nebo to jsou změny zasahující pouze (nářeční) část českého jazykového území?
 - c) Co je to diftong?
 - d) Co je to monoftongizace?
- 10.
- a) Jelikož hlásky (monoftongy) *é* a *ó* vznikly z diftongů *ej* a *ou*, uvedené změny (*ej* > *é* a *ou* > *ó*) proběhly až po provedení změn *aj* > *ej* a *au* > *ou*.
 - b) Jedná se o změny nářeční (nikoli s celouzemní platností). Byly provedeny v nářečích středomoravských (hanáckých).
 - c) Dvojhlaska.
 - d) Fonologická změna dvojhlasý (diftongu) na jednoduchý vokál (monoftong).

Tabulka – hláskové procesy a změny

hláskové procesy a změny	kapitola v knize	datace	písemné doložení	poznámky	příklad
pračeská kontrakce	3.1	druhá polovina 10. stol. (cca kolem roku 950?)	11. stol.		dobraja > dobrá
denasalizace	3.2	konec 10. stol.	11. stol.		čęsto > čästo (> často) ręka > ruka
zánik a vokalizace jerů	3.3	konec 10. stol.	11. stol.		сѣнь > sen дньсь > dněs
změna dz' > z'	4.1	nejpozději v 11. stol. (konec 10. stol.?)	11. stol.		psl. medja > medz'a x č. mez
pračeská (předhistorická) depalatalizace	4.2	před před 1. polovinou 12. stol.			т'ьно (1. os. sg. ind. prez.) > t'nu > tnu
změna g > γ > h (vznik h)	4.3	první fáze (g > γ): přelom 12. a 13. stol. druhá fáze (γ > h): 13. stol.	13. stol.	Nejstarší doklad: (?) z roku 1169 (Bohuslaus). Ve 13. stol. zápisů s psaným h přibývá.	glava > γlava > hlava noga > noγa > noha
přehláska 'a > ě	4.4	13. stol. (snad již jeho počátek)	13. stol.	Bezpečné doklady: z počátku 13. stol. (berne ‚berně‘, 1208; tone ‚tůň‘ 1222)	duša > dušä > dušě kot'ä > kotě
vývoj slabičných likvid - změna slabikotvorného ł > lu a změna ř' > ř	4.5	před 13. stol.	ł > lu : před 13. stol. ř' > ř : před 13. stol.	Nejstarší doklady pochází již z 12. stol., dále z 13. stol., přibývá jich ve 14. stol.	žłtý > žł^utý > žlutý čřný > čř^lný > černý
staročeská asibilace t' > c', d' > dz' a r' > ř (vznik ř)	4.6	13. stol.	13. stol.	13. a 14. stol. nejstarší doklad (Lukohor/any, Orzechow, 1237)	radosci (radosti) dzyecze (dítě) r'ěka > řeka
vznik a vývoj po-bočných slabik	4.7	vznik po konci 10. stol. 14. – 16. stol.		od počátku 13. stol., vrcholí ve 14. stol. a pokračuje až do 16. stol.	lázni > lázeň jmám > mám
přejetí f	5.1	od konce 13. stol.	od konce 13. stol.	od konce 13. stol., ve 14. stol. již běžné	farář , flaška , frejjeř

změna (diftongizace) <i>ě > ie</i>	5.2	14. stol.	Stč. grafika není jednoznačná pro určení provedení změny.	Na rozhraní 14. a 15. stol. byla změna nepochybně provedena.	věra > viera
přehláska 'u > i	5.3	druhá třetina 14. stol.	druhá čtvrtina 14. stol.	Ve druhé čtvrtině 14. stol. se objevují první doklady, počet dokladů během 14. stol. vzrůstá, v poslední čtvrtině téhož stol. byla přehláska provedena.	břuch > břich c'uzí > cizí
přehláska 'o > ě	5.4	druhá třetina 14. stol.	ve 14. stol.		dědic'ovi > dědicěvi
hlavní historická depalatalizace	5.5	Proces začal patrně v polovině 13. stol. a působil až do konce 14. stol.			
změna ě > e	5.6	druhá třetina 14. stol.			skrž'ě > skrže s'ěno > seno
změna (diftongizace) ó > uó (resp. o > uo)	5.7	14. stol. (nejspíše na jeho konci)	nejstarší doklad: Duol ,důl', 1313	Nejstarší doklady pochází z první poloviny 14. stol. (převažuje ovšem ó), dokladů přibývá v druhé polovině téhož stol.	kóň > kuoň
změna w > v	5.8	Patrně do konce 14. stol. bylo ve výslovnosti w, od počátku 15. stol. pak již v.			
protetické (a hiátové) hlásky j, v, h	6.1	protetické v-: první polovina 14. stol. protetické h-: vzniká ve 14. stol. j- před i- vzniklo změnami 14. a 15. stol.		Protetické v- vzniká v první polovině 14. stol., šíří se v 15. stol. a v 16. stol. je jeho frekvence nejvyšší. V textech 17. – 18. stol. je psaní v- stylově příznakové pro texty nižšího stylu.	vočno hoheň ,oheň' jiný, jíti, japoštol ,apoštol'
další projevy změn v proudu řeči	6.2	např.: disimilace šč > šř' : prosazuje se asi v 15. stol. ždž > žď' : žč > žř' :		První doklady pocházejí ze 14. stol. (ale převažuje šč), v následujícím stol. se skupina šř' šíří a v 16. stol. převažuje	ješče > ještě Žďžár > Žďár nebožčik > nebožtík

		čč > čř: změny byly provedeny v 15. stol. čř > tř: změna byla provedena asi již ve 14. stol. v > u: změna proběhla v období do konce 14. stol.			(němečščí >) němeččí > němečtí čřeví > třeví ,střevíc‘ v Pražě > u Pražě
tzv. druhá historická depalatalizace	6.3	15. stol.			šťkátí > štkátí
diftongizace ý > ej	7.1	15. stol.		Nejstarší doklady pochází z konce 14. stol., výsledky změny se šíří v 15. stol.	pýcha > pejcha dobrý > dobřej
diftongizace ú > ou	7.2	na počátku 15. stol.		V psaných památkách již od konce 14. stol., v následujícím stol. dokladů přibývá. Současný územní rozsah lze spojit s 16. stol.	kúpí > koupí berú > berou
vývoj vokálu y (změna y > i, resp. ý > í)	7.3	15. stol. (patrně v období ke konci stol.)			
monoftongizace ie > í	7.4	15. stol.		Písařskou tradicí se do poloviny 16. stol. drží v psané češtině zápisy s ie .	miera > míra čieše > číše
monoftongizace uo > ú	7.5	15. stol.		Písařskou tradicí se do poloviny 16. stol. drží v psané češtině zápisy s uo .	vuóle > vůle (v psané podobě: vůle)
změna é > í (úžení é > í)	8.1	během 15. – 16. stol. (v mluveném jazyce)		V psaném jazyce velmi pozvolné pronikání: nejstarší (problematické) doklady pocházejí ze 14. stol., z 15. stol. je dokladů málo, <u>teprve v 16. stol. jejich počet stoupá</u> . Až v 18. stol. se prosadily projevy úžení ve slabice lé > lí (zelí).	délka > dílka řeci > říci
změna aj > ej	8.2	během 15. – 16. stol. (v mluveném jazyce)			vajce > vejce daj > dej
změna (monoftongizace) ej > é a ou > ó	8.3	16. stol.			strejc > stréc hloupej > hlópé

Zkratky a symboly

A – akuzativ, 4. pád

ad. – a dále

aj. – a jiné

atd. – a tak dále

č. – čeština, český

čs. – československý

D – dativ, 3. pád

dol. luž. – dolní lužičtina, dolnolužický

f. – femininum, ženský rod

G – genitiv, 2. pád

chorv. – chorvatština, chorvatský

I – instrumentál, 7. pád

ie./ide. – indoevropština, indoevropský

imp. – imperativ, rozkazovací způsob

ind. – indikativ, oznamovací způsob

jihoslov. – jihoslovanský

L – lokál, 6. pád

lat. – latina, latinský

m. – maskulinum, mužský rod

N – nominativ, 1. pád

n. – neutrum, rod střední

např. – například

nář. – nářečí, nářečně

nč. – nová čeština, novočeský

něm. – němčina, německý

os. – osoba
pl. – plurál, množné číslo
pol. – polština, polský
préz. – prézens, čas přítomný
př. n. l. – před naším letopočtem
psl. – praslovanština, praslovanský
pův. – původně
r. – ruština, ruský
resp. – respektive
s. p. – spřežkový pravopis
sg. – singulár, jednotné číslo
spis. – spisovný
srb. – srbština, srbský
srov. – srovnej
stč. – stará čeština, staročeský
sthn. – stará horní němčina, starohornoněmecký
stol. – století
stsl. – staroslověnština, staroslověnský
uprav. – upravené (vydání)
vyd. – vydání
zejm. – zejména
x – stojí proti
* – podoba nedoložená (rekonstruovaná)
/ – mezislabičný předěl